

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭЛГЕ БИЛИМ БЕРҮҮ
МИНИСТРИЛГИ

УЛУТТУК ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ИДЕЯСЫ ЖАНА РУХАНИЯТ НЕГИЗДЕРИ

8-КЛАСС

Кайра иштөлгөн жана толукталған 4-басылышы

*Улуттук идея жана идеология
илимий-практикалык борбору
басууга сунуштаған*

УЎК 32.019.5(075)=512.154
КБК 66.3(5У)я721+74.200.50
У 48

**Р. КОЧКОРОВ, С. НИШАНОВА,
А. МУСУРМАНОВА, М. КАРШЫБАЕВ**

Жалпы билим берүүчү мектептердин 8-классы үчүн арналган
бул окуу китеби Өзбекстан Республикасынын Президенти Ислам Каримовдун «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch», «O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida» китептеринин негизинде кайра
иштелген. Анда улуттук эгемендүүлүк идеясы жана руханият
негиздерин түзүүчү негизги билим жана түшүнүктөр заманбап
методикалык усул жана талаптардын негизинде ачып берилген.

УЎК 32.019.5(075)=512.154
КБК 66.3(5У)я721+74.200.50

Р е ц е н з е н т т е р:

Социология илимдеринин доктору *A. Халбеков*
Филология илимдеринин кандидаты *C. Альмов*

У 48 Улуттук эгемендүүлүк идеясы жана руханият негиздери:
8-класс/ Р. Кочкоров [жана башк.] – Кайра иштелген жана
толукталган 7-басылышанан котормо. – Т.: «Ma'naviyat», 2015.
– 128 б.

I. Р. Кочкоров [жана башк.]

ISBN 978-9943-04-151-6

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР:

– эсинде тут

– чыгармачылык менин ой жүгүрт

– билип ал

– суроо жана тапшырмалар

– ачкыч сөз

– күнт коюп оку

**Республикалык максаттуу китеп фондунун
каражаттары эсебинен басылды.**

ISBN 978-9943-04-151-6

© Р. Кочкоров жана баск., 2015
© «Ma'naviyat», 2015

УЛУТГУК ИДЕЯ – ИЗГИ УМЫТ-ТИЛЕКТЕРДИН ТҮЮНТУЛУШУ

ЖАРАТМАН ЭЛ

Ардактуу окуучу, Жер жүзүндөгү ар бир эл өз тарыхы, бүгүнкү жана келечек жашоосун өзү жаратат. Ошондуктан да аларды жаратман күч деп атайбыз.

Бул дүйнө жаратмандык менен абат жана кооз.

Эгерде жаратмандык жана анын негизинде калыптанган баалуулук жана салттар болбосо, өзүн элестетип көр, бул аалам кандай аянычтуу абалга түшүп калган болоор эле: бир гана бузгунчулук, шаар жана кыштактар куруу, бактар жаратуу, жерден байлык өндүрүүнүн ордуна аларды талоо жана бүлүндүрүүдөй ырайымсыз сезимдер күч алып, инсандын бул дүйнөдө эркин жашашы, үй-бүлө куруп, бала өстүрүшү, изги үмүт-тилектеринин ишке ашуусу үчүн таптакыр мүмкүнчүлүк калбаган болот эле. Мындай жашоону болсо дүйнөдөгү эч бир каалабайт.

«Жаратмандык» сөзү жаратуу, куруу, жоктон бар кылуу деген маанилерди билдирет.

Ойлоп көргөнсүнбү, дүйнө биринчи кимди тан алат? Бул суроого Президентибиз Ислам Каримовдун мына бул сөздөрү жооп болот:

«Өз эмгеги, акыл-эси жана даражасы менен өзүн-өзү бага турган, өзүн коргоого, келечегин өз колу менен курууга жөндөмдүү болгон элди дүйнө коомчуулугу тааныйт»¹.

Чындыгында да, биздин байыркы шаарларбызызды дүйнө эли өзгөчө таң калуу жана кызыгуу менен келип көрүшөт, улуу бабаларбызыздын акыл-эси жана чеберчилигине жогору баа беришет. Же бүгүнкү күндө мамлекетибизде түрдүү

¹ **Ислам Каримов.** Vatan va xalq mangu qoladi. Өзбекстан улуттук китепканасы басма үйү, 2010-жыл, 15-бет.

багыттарда ишке ашырылып жаткан кең көлөмдүү реформалар, мекендештерибиздин өндүрүш, илим-билим, маданият, искусство жана спорт боюнча жетишип жаткан чоң ийгиликтери да дүйнө коомчулугу тара-бынан тан алышууда. Булардын бардыгы чоң жаратуучулук максаттары менен жашай тур-ган элди дүйнө талашсыз түрдө тан алуусунан белги берет.

Жаратмандык сезими эле бар болсо, анда дүйнөдө өнүгүү

да болот. Бүткүл адамзат сыймыктанып жашай турган Самарканд, Рим, Бухара, Париж, Вена, Венеция, Дели, Берлин жана Мадрид сыйактуу байыркы шаарлар, Улуу Кытай дубалы, Регистан, Египет пирамидалары, Тажмахал, Эйфель мунарасы сыйактуу архитектуралык укмуштар дал ушул жаратмандык себеп пайда болгон.

Биз мындай жаратуучулуктун натыйжаларынан дээрлик ар күнү, ар минутада баар алабыз, эртең менен ишке же окууга барууда куруучуларыбыз курган, жардамчы жана кызматчылар шыптырып, суу сээп койгон тегиз жолдор, сал-кын сейилбактардан өтөбүз. Адамдардын көзү куунасын үчүн колу гүл уста жана архитекторлор тарабынан жаратылган кооз фонтандардын жанында, багандар эгип, өстүргөн даркетардын көлөкөсүндө отуруп, эс алабыз. Же окумуштуула-рыбыз жазган китечтерди окуп, билим алабыз, өнөрпоздору-бүз жараткан кинофильмдер, сахна чыгармалары, мультфильмдерди көрүп, маанилүү ангемелерди угуп, пикирибиз, көз карашыбыз кеңеет, сезимдерибиз тарбияланат. Дастроңдо-гу наныбыз, жей турган тамагыбыз да адаптациян жеми-ши – чыныгы жаратмандыктын натыйжасы болуп саналат.

Бир сөз менен айтканда, инсандын бүткүл жашоосу, коомдун өнүгүүсү жаратмандыктын негизине курулган.

Сен кадырлуу мектебине кайтып, жаны окуу жылын баштап жаткан ушул күндөрдө мемлекетибизде эгемендүүлүк майрамынын салтанаттары уланып жатат. Ар жылы эгемен-

дүүлүк күнү алдынан элибиздин жаратмандык сапаттары дагы да айқын көрүнөт, мамлекетибизде жаңы-жаңы имараттар ишке түшүрүлөт, мектептер, лицей жана коллеждер, жогорку окуу жайлары, административдик жана маданий мекемелер, жолдор ремонттолуп, тартипке келтирилет. Мындай жаратмандык үлгүсүн сен өзүн окуп жаткан мектебин, жашап жаткан маален, айылын же шаарындын мисалында да көрүүн мүмкүн.

Элибиз эгемендүүлүккө жетишкен биринчи күндөрдөн баштап, инсан өз алдына чыныгы мааниде эркин жана жыргал жашай турган жаңы мамлекет, жаңы коом куруу милдетин койду. Бул мамлекет жана коомдун аты укуктук демократиялык мамлекет, жарандык коому деп аталат.

 Укуктук демократиялык мамлекет закондорго таянган түрдө өнүгө турган, элдин каалоо жана эрки негизги орунда тира турган мамлекет дегени. Ал эми жарандык коом болсо, мамлекеттин башкаруусунда жаарандар жана алар тарабынан түзүлгөн жаарандык үүмдөр активдүү катыша турган, чечүүчү орунга ээ болгон коом болуп саналат.

 «Демократия, оболу руханий нормалардын негизинде башкарыла турган, күчтүү укуктук мамлекет, күчтүү жарандык коом дегени. Жадагалса, укуктук мамлекет жана жаарандык коому демократиянын өз ара тыгыз байланыштуу болгон эки жагы, эки канаты болот деп айтуу мүмкүн»¹.

Президентибиздин мына ушул пикирлери жөнүндө бир ойлоп көрөлү. Демократия руханий нормалар, б.а. инсанын адеп-ахлагы, акыл-эси, туура көз карашы, пикирлөө жөндөмү сыйктуу маанилүү факторлордун негизинде башкарыла турган коомдун негизги белгиси экен, биз канчалык көп окусак, заманбап өнөр-кесиптерди, улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды канчалык терең өздөштүрсөк, бул коомду башкарууда ушунчалык активдүү катыша алабыз. Дал мына ушундай адамдардын катары кеңейип барган сайын биз куруп жаткан укуктук демократиялык мамлекет да күчөп барат. Ал эми мындай күчтүү мамлекет күчтүү жаарандык коомуна өтүүгө негиз болот.

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 108-бет.

Сен дагы төмөнкүнү да билүүн керек, бул – дүйнөдөгү ар бир инсанда эмгек кылуу үчүн күч-кайрат, кандайдыр бир өнөр-кесипке умтулуду, жөндөм жана талант болот. Албетте, мына ушул өзгөчөлүктөрдү ишке ашыруу үчүн оболу адамдын өзү аракет кылуусу керек. Ошону менен бирге, мамлекет жана коом да бул маселеде жетиштүү шарттарды жаратып бериши зарыл. Мамлекет жана коом дал мына ушул маселе үчүн да керек. Болбосо, адамдын күч-кайраты да, жөндөмү жана таланты да убагында колдонулбагандыгы, өнүктүрүлбөгөндүгү үчүн өчүп, начарлап кетет. Ошондуктан мамлекети-бизде жаңы коом курууда, оболу, инсан эң негизги жаратман күч катары улууланууда. Элибиздин, айрыкча жаштарыбыздын күч-кайратын, жөндөмү жана талантын жаратмандык жолунда тарбиялоо, ал үчүн оболу аларга заманбап талаптардын негизинде таалим-тарбия берүү, алдыңкы өнөр-кесиптерди үйрөтүү, аларды физиологиялык жана руханий жактан жеткилөн инсандар кылыш тарбиялоого өзгөчө көнүл бурулууда.

Саламаттык жана жеткиленидикти жаратмандык сезимисиз элестетип болбойт.

Жаратмандык улуу сапат болуп, ал ар күнү, ар саатта өзүн изги иштерге арноо, эмненидир жаратуу, ачуу, колду ишке, мээни пикирлөөгө, дилди изги сезимдерге тынымсыз үйрөтүп баруу сапаты болуп саналат. Мындай сапат ээсинин чала иши болбойт. Ал баштаган ишин албетте аягына чыгарат.

Элибиз байыртадан мына ушундай жаратуучулук сапаты менен үйү, маалеси жана журтун аbat кылыш келген. Жаратмандыгы үчүн эч качан башкаларга муктаж болбогон. Башкалардын алдында башы да, ар-намысы да тоодой бийик болгон.

Элибиздин эмгеги менен байыркы же бүгүнкү күн-дө курулган кооз архитектуралык эстеликтер, абат шаар жана кыштактар, завод жана фабрикалар, жолдор, көпүрөлөр, бактар материалдык түрдөгү жаратмандык үлгүлөрү болуп саналат. Жашоодо руханий түрдөгү жаратмандык да бар. Ар кайсы эл тарабынан кылымдар бою жаратылган, мезгилдердин сыйносунан зиянсыз өткөн, өнүгүп, өркүндөп бара турган сезим жана түшүнүктөр, баалуулук жана салттар руханий жаратмандыктын үлгүлөрү болуп эсептелет.

Биз ири шаарларыбыздагы байыркы жана заманбап имараттарды көргөндө, алардын сулуулугуна суктанданда, элибиздин материалдык жаратуучулук күчү ушунчалык жогору экендигин чын жүрөктөн түябыз, мындан дилибиз сыймыктануу сезимдерине толот. Ошону менен бирге, бул имараттардын пайдубалын жана планын сызган, кандай материалдардын негизинде куруу керектигин алдындан белгилеп берген уста, архитекторлор, инженерлердин руханий күчүнө да бали дейбиз. Кокус ушундай инсандар болбосо, мындай кооз имараттарды куруп болбостугун элестетебиз.

Жыйынтыктап айта турган болсок, жаратман эл өзүнүн жаратуучулук дараметин эмгеги, өнөр-кесиби, акылы менен көрсөтүп, дүйнө тарыхында өчпөс из калтырды. Бул болсо жашоодогу эң чоң бакыт болуп саналат.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Кандай адамды жаратман деп аташ мүмкүн?
2. Жалкоо баланы жаратман десе болобу?
3. Сен бош убагында эмнелер менен алектенесин?
4. Ата-энене ўй иштеринде көмөктөшөсүнбү?
5. Ата-энең сага кандай жумуш жана өнөр-кесиптерди ўйрөткөн?
6. Сен досторунда кандай жакшы, жаратмандык сапаттарын күзөткөнсүн?
7. Сүрөттөрдө берилген байлыктар эмненин натыйжасы?

БИЗДИН УЛУТТУК ИДЕЯБЫЗ

Ардактуу окуучу, сен улуттук идея жөнүндө, анын эл, улут жана коомдун жашоосундагы мазмуну жөнүндө 7-класста өтүлгөн сабактарда ар тараптуу кабардар болгонсун.

Улуттук идея жогорку милдеттерди ишке ашыруу, жалпы максаттарга жетишүү жолунда адамдардын дилинде ишенич ойгото турган, аларды бириктире турган, бағыттоочу идея же идеялардын системасы болуп саналат. Ар кайсы мамлекеттеги улуттук баалуулук жана салттар, материалдык жана руханий байлыктар катары улуттук идеянын аткаруучусу да ошол жерде жашап келе жаткан эл болуп эсептелээрин билип ал.

Демек, улуттук идея өз-өзүнөн пайда болуп калбайт. Ал элдин, улуттун кылымдар бою максат кылып, умтулуп келген максат-тилектеринин натыйжасы катары калыптанат. Бирок бул ушунчалык татаал жана кыйын жүрө турган жараян болгондуктан, аны өзүбүзгө толук элестетүү үчүн ошол эл же улуттун байыркы жана узак тарыхын көз алдыбыздан өткөрүшүбүз, түшүнүп, андал жетүүбүз зарыл болот.

Бул жөнүндө ой жүгүрткөндө, оболу бир чындыкты эсте туутубуз керек. Бул дүйнөдө жакшылыктын душманы көп болгону сыйктуу, изги пикир жана идеянын да душманы көп болот. Өзүбүз да күндөлүк турмушта канча кыйынчылыктарга туш келебиз. Кээде үмүтсүздүккө түшөбүз. Дилибиздеги максатыбызды ишке ашырууга күчүбүз, мүмкүнчүлүгүбүз жетишине шек санап, ишеничсиздикке, түшкүндүккө берилип кала турган учурларыбыз да болот. Ошондо бизге эмне жардам берет? Оболу, айланабыздагы боорукер инсандар: ата-энебиз, устартарыбыз, байке же эжелерибиз, жакын досторубуз насаат кылып, көнүлүбүзду көтөрүп, ишеничибизге ишенич кошот. Же окуган мазмун-

дүү китешибиз, көргөн кино, театрдык чыгармаларыбыз, алардагы сабырлуу инсандардын образдары оюбузда кайра жанданып, бизге кубат болгондой, эч качан бош келбе, өзүндү колго ал, деп изгиликке үгүттөгөндөй болот.

Дүйнөдөгү элдер да өз тарыхынын алгачки доорлорунда кээде табият кыйынчылыктарына, кээде айланасынданында кара күчтөрдүн баскынчылык аракеттерине туш келишет. Мына ушундай калтыс сыноо учурунда алар өз үйү, үй-бүлөсү жана Мекени менен бирге, ата-бабалары кылымдар бою асырап-абайлап келген изги сезим-туюмдар, түшүнүк жана эстутумдар, максат-тилектерди да сактап калууга аракет кылат.

Ата-бабалардан мурас болгон улуу руханий байлыкты ар кандай оор абалда сактап калган эл жана улут гана өзүнүн улуттук өздүгүн, тарыхый түспөлүн да сактап калууга жетишет. Мында ага улуттук идея чон жардам берет.

Улуттук идея коомдун күчү анын биримдиги жана ынтымактыгында болоорун дайыма эстетип, улуттун ар бир өкүлүнө күч-кайрат тартуулап турат.

Биздин улуттук идеябыздын негизин журт тынчтыгы, Мекендин өнүгүүсү жана элдин жыргалчылыгы деген уч улуу максат түзөт. Президентибиз Ислам Каримовдун бул жөнүндө айткан пикирин эсте тут:

«Улуттук идеябыз ушул журтта жашап жатан бардык адамдардын жакшы ниеттерин, турмуштук кызыкчылыктарын камтый турган журт тынчтыгы, Мекендин өнүгүүсү, элдин жыргалчылыгы деген жогорку түшүнүктөрдү өз ичине алаары бышык»¹.

Биздин улуттук идеябыз өзүнүн калыптануу жана өнүгүү тарыхына ээ болуп, заман талаптарына шайкеш түрдө тыннымсыз байып, өркүндөп бара турган система болуп саналат. Бул системанын курамында дагы жеткилең инсан, социалдык шериктештик, улуттар арасынданагы ынтымактык, диндер арасынданагы көнпейилдик (tolerantlik) сыйктуу идеялар негизги орун тутат.

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 72-бет.

Дүйнөдөгү ар кандай улуттук идея сыйктуу, биздин улуттук идеябыздын да тарыхый жана философиялык негиздери бар.

Улуттук идеянын маани-мазмунун белгилей турган негиздерден бири – бул элибиздин байыркы жана бай тарыхы.

Чындыгында да, журтубуздун көп кылымдык тарыхына көз салып, анда улуттук идеябыздын негизги бағыттарын белгилеп бере турган, элибизге кылымдар бою мүнөздүү болгон үмүт-тилектерди көрөбүз. Элибиздин дайыма азаттык жана эгемендүүлүккө умтулуп келгенин ушуларга мисал катары айтууга болот. Ата-бабаларыбыз эч качан баскынчы күчтөргө моюн ийбеген. Мекенибиздин топурагына душман бастырып келгенде, ага каршы күрөшкө аттанган. Тарыхыбызда бул чындыкты далилдей турган мисалдар көп. Томарис жана Шырак, Спитамен, Жалалилдин Мангуберди, Амир Темур сыйктуу март жана эр жүрөк бабаларыбыздын баскынчыларга каршы күрөштөрү мисалында буга ишеним пайда кылышыбыз мүмкүн. Же болбосо колонизация доорунда агартууну жактоочу жадид бабаларыбыздын азаттык үчүн аракет кылганы, өткөн кылымда 80-жылдардын аягы жана 90-жылдардын башында элибиздин Президенти Ислам Каримов башчылыгында эгемендүүлүк жолунда чоң эрдик менен күрөш алыш барып, журтубузду өтө оор бир абалда эгемендүү деп жарыялаганы да, тынч жана эркин турмуш канчалык татаал күрөштөрдүн эсебине колго киритилгенин көрсөтөт.

Сен Журтбашчыбыздын «O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida» китебин окуп чыксан, бул жөнүндө дагы да көбүрөөк билип аласын.

Улуттук идеянын тарыхый негиздери жаратуучулук, эмгекти сүйүчүлүк эзелтеден элибиздин башкы сапаты, олуттуу максаттарынан бири болуп келгенин көрсөтөт. Биздин байыркы шаарларыбыз, дүйнөлүк денгээлде таанылган архитектуралык эстеликтерибиз, бабаларыбыз тарабынан жаратылган «Авесто», «Шашмакам», «Алпамыш» сыйктуу руханият берметтери элибиздин жаратман умтулууларынын натыйжасы болуп саналат. Ошол умтулуулар да улуттук идеябызга негиз болгон.

Элибиз илгертеден бала тарбиясына, үй-бүлөнүн бекемдигине чоң маани берип келген. Инсандын калыптанышы

жана жеткилендикке жетишүүсүндө үй-бүлөлүк чөйрө, атабабалардан мурас калган салттар өзгөчө маанилүү орун ээлейт. Түрмүш сыноосунан өткөн ошол умтулуулар да улуттук идеябыздын негизин белгилей турган принцип жана түшүнүктөрдөн болуп эсептелет.

 Улуттук идеянын философиялык негизин, оболу, дүйнөсүнүн классикалык үлгүлөрү болгон дүйнөлүк билимдер, дүйнө философиясынын берметтери белгилейт.

 Дүйнөлүк билимдер дегенде, айлана-чөйрөбүздөгү аалам, жаратылыши, алардын өнүгүү закондору жана касиеттери, адам жана коом жөнүндөгү билимдерди түшүнөбүз.

Сен бул билимдерди түрдүү предметтер аркылуу үйрөнүп жатасын. Ошол билимдердин негизинде дүйнө жөнүндөгү, инсан жана коом туурасындагы элестериң кеңейип барат.

 Журтубуз жана дүйнөлүк философиянын берметтери дегенде, адамзаттын ой жүгүртүүсүнүн өнүгүүсүнө чоң салым болуп кошулган, кылымдар бою өз маңызын жоготтогон ыйык китептер, философиялык чыгармаларды түшүнөбүз.

Кураны карим жана хадиси шарифтеги сөз берметтери, элибиздин макалдары, уламыш жана ангемелери, ырларын-дагы терен маанилүү пикирлер, улуу окумуштууларбыздын классикалык чыгармалары ушулардын катарында. Алар ошол эле учурда улуттук идеябыздан башат ала турган булак да болуп саналат.

 Президентибиздин демилгеси менен 2014-жыл 15–16-май күндөрү Самарканда шаарында «Орто кылымдар Чыгыш ойчулдары жана окумуштууларынын тарыхый мурасы, анын заманбап цивилизациянын өнүгүүсүндөгү ролу жана мааниси» темасындагы эл аралык конференция болду. Анда улуу окумуштууларбыздын мурасын үйрөнүү жана жайылтуу боюнча маанилүү милдеттер белгиленді.

Мамлекетибиздеги атактуу окумуштуулар, философтор, саясатчылар, жазуучу жана акындар Президентибиздин чыгармаларынын негизинде улуттук идеябыздын негизги

түшүнүк жана принциптерин иштеп чыгышты. Ошонун негизинде 2000-жылы «Улуттук эгемендүүлүк идеясы: негизги түшүнүк жана принциптер» китечеси басылды жана анда улуттук идеябыздын маани-мазмуну чагылдырылды. Журтбашчыбыздын «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» китебинде улуттук идеябыз жөнүндөгү теориялык жана практикалык пикирлер дагы да байытылды.

!/// Улуттук идеябыз Өзбекстандын жергесинде жашап жаткан, аны өз Ата Мекени деп биле турган бардык улут жана элеттерге бирдей тиешелүү болот.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Улуттук идеянын аткаруучусу ким?
2. Улуттук идея, сенин оюнча, эмне үчүн керек?
3. Сен өз максатынды ишке ашыруу үчүн эмне кыласын?
4. Улуттук идеябыздын калыптанышында бай тарыхыбыз кандай маанигэ ээ болгону жөнүндө айтып бер.
5. Байыртадан элибизге мүнөздүү болгон кандай умтулуулар улуттук идеябызга негиз болгонун төмөнкү айкелдердин мисалында айтып бер.

ЖУРТ ТЫНЧТЫГЫ

Ардактуу окуучу, көнүл бурган болсон, улуттук идеябыздын курамында журт тынчтыгы маселеси биринчи орунда турат. Бул бекеринен эмес, албетте. Себеби, тынчтык болсо, бардыгы эркин дем алат, үй-бүлө куруу, бала өстүрүү, тойлор кылуу, бир сөз менен айтканда, кандай гана изги ниети болсо, алардын бардыгын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү пайда болот.

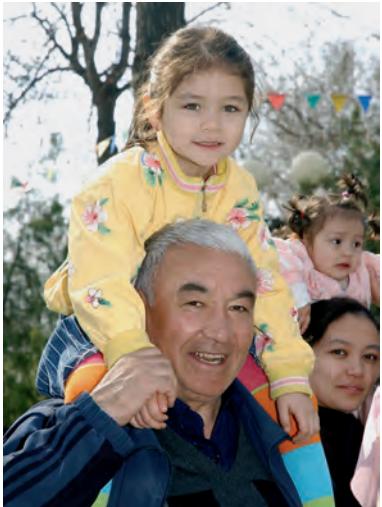
Биз өз алдыбызга улуу максат — журтубузда укуктук демократиялык мамлекет, жарандык коомду куруу милдетин койгон экенбиз, аны ишке ашыруу үчүн, албетте, көп нерсе керек. Мисалы, ал үчүн экономикабыз өнүккөн, жер асты жана жер үстү байлыктарыбыздын көп экендиги, дүйнөдөгү өнүккөн мамлекеттер менен шериктештигибиз бекем, бардык жааттагы алдыңкы билим-тажрыйбаларды ээлеген заманбап кадрларбызы жетиштүү болусу — булардын бардыгы, албетте, өтө зарыл. Бирок алардын бардыгынан да керектүүсү — оболу эл-журтубуз тынч жана бейпил болусу керек.

Президентибиз «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» китебинде бул чындыкты өзүнчө айтат:

 «**Биз туруктуу өнүгүү жана жыргал жашоого жетишүү жолунда өз алдыбызга кандай план жана программаларды койсок да, бардык жакшы үмүт-тилектерибизди ишке ашыруунун бирдиктүү шарты жана гаранты – бул тынчтык жана бейпилдик болуп саналат**»¹.

Тынчтык болбогон жерде кут-береке да, өнүгүү да болбойт. «Бир күн жанжал чыккан жерден кырк күн кут-береке көтөрүлөт» деген макал бекеринен пайда болбогон. Бул

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 72–73-беттер.

Жараткандан тынчтык-бейпилдик берүүсүн сурайт.

Бүгүнкү күндө дүйнөдөгү агартууну жактоочу элдер журттынчтыгы өнүгүүнүн негизги шарты, гаранты экендингин жакшы түшүнүп жетишүүдө. Ошондуктан да Жер жүзүндө тынчтык жана туруктуулукту сактоо бир эле эл же мамлекеттин эмес, бүткүл адамзаттын ыйык ишине айланууда.

Сен дүйнөнүн түрдүү бурчтарында террорчулук, экстремизм, улутчулук, шовинизм өндүү илдөттер себеп, дээрлик ар күнү коомдук пайдалануудагы транспорт каражаттары, үй-жайлар, административдик жана маданий мекемелерди жардыруу, күнөөсүз инсандарды күрөөгө (залог) алуу, аларды өлтүрүү абалдары болуп жатканын телевизор аркылуу көрүп турасын.

Кийинки беш мин җылдын ичинде адамзат он беш минден ашуун чон-кичине согуштарды башынан өткөргөнүн эсепке ала турган болсок, мындаи кырсыктар себеп адамзат тарткан азап-тозок, көргөн зыяндарды көз алдыга келтириүүнүн өзү өтө кыйын болот. Эгерде мына ушундай согуш жана кыргындар болбогондо, адамзат өнүгүүдө канчалык алдыга илгерилеп кеткен болот эле. Анткени ар бир согуш же жанжал адамзатка каршы каратылган, аны өнүгүүдөн жүз жылдарга, мин жылдарга артка сүрүп жибере турган чон балээ-kyrсык болуп саналат.

Сен согуштун үрөй учураарлык көрүнүштөрү, анын адамдардын, элдердин турмушуна кырсыктуу таасири чагылды-

рылган тарыхый жана адабий китептерди окуган, кинофильмдерди көргөн болсоң керек. Алардын бардыгында согуш адамдар үчүн чоң трагедия катары сүрөттөлөт.

Кандуу окуялар адамды мээримсиз, сезимсиз жана жүрөгүн таштай катуу кылып коёт. Тынымсыз согуш жана кыргындардан атүгүл төрт мүчөсү аман түрдө чыккан адамдар да рухий (психикалык) жактан чоң зыян көрөт. Анткени согуш себептүү алардын сезим-туюмдары өзгөрүп кетет, нервдери, руханий дүйнөсү жабыркайт.

Тынчтыкка эч качан оной жол менен жетип болбойт. Тынчтыкка жетүү, аны асырап-абайлоо үчүн тынымсыз эмгек кылуу, күрөшүү, дайыма сак жана сергек болуу талап кылынат.

Аз гана кайдыгерлик жана кенебестикке жол коюлган жерде тынчтыкка доо кетет. Улуу бабаларыбыз тынчтык-ынтымактыкты Мекендин өнүгүүсүнүн, элдин бейпилдигинин негизги шарты деп билген. Ошондуктан да журт тынчтыгын, жарандар бейпилдигин камсыздоо маселесине өзгөчө маани берген. Мисалы, жаангера Амир Темурдун небереси Мырза Улукбек Маварауннахра бийлик жүргүзгөн кырк жылдын ичинде мамлекетте тынчтык-туруктуулук өкүм сүргөндүгү сепеттүү илим-билим, маданият жогорку өнүгүүгө жеткен, жаратуучулук иштери өнүккөн, байыркы жергебиз гүлдөп-жайнаган.

Самарканд шаарындагы Мырза Улукбектин обсерваториясынын секстанты – пайдубал бөлгүнөн жылдыздарга байкоо жүргүзүүчү имаратты көргөн болсоң керек. Мындан дээрлик алты кылым мурда тургузулган мындай илимий борбор да тынчтыктын жемиши эле. Анткени өз мезгилинде өтө чоң эмгек жана каражатты, чебер уста жана адистерди талап кылган бул баалуу жайды тынчтык болбогон шартта куруп болбойт болчу.

Биздин мемлекетибизде тынчтык жана бейпилдикти асырап-абайлоо эгемендүүлүгүбүздүн алгачкы күндөрүнөн баштап эң маанилүү жана актуалдуу маселе болуп келе жатат. Анткени, жогоруда эске алынгандай, биз өз алдыбызга улуу максаттар коюп жашап жаткан элбиз. Бул мак-

саттарга жетүүнүн эң негизги абалдарынан бири тынчтык болуп саналат.

Мамлекетибизде чет элдин ири компаниялары менен биргеликте курулган Самарканда жана Асака шаарларындағы автомобиль заводдору, Шортан газ-химия комплекси, Бухара нефти кайра иштөө заводу сыйктуу чоң ишканалар иш жүргүзүшүүдө. Алар чыгарган продукциялар журтубузда да, чет элде да кардарларын табууда. Ойлоп көр, мындай көп әмгек жана каражат талап кыла турган ишканаларды чет элдик шериктештерибиз әмне үчүн биздин журтубузда курууга, ушул ишке салым кошууга ыраазы болушкан. Алар оболу жергебиздеги тынчтыкты, әлибиздин мындай турмушту кадырлап жашашын көрүп, бул мамлекетте чындыгында да иштесе арзыйт, кылышкан әмгек текке кетпейт, деген жыйынтыкка келишкен.

Бүгүнкү күндө журтубузун шаар-кыштактары барган сайын аbat болуп барууда, әлибииз, айрыкча, сага окшогон жаштарыбыз үчүн жаны-жаны мүмкүнчүлүктөр жаратылууда. Булардын бардыгы, оболу, тынчтык себептүү.

Мамлекетибиз журтубузда жашап жаткан ар бир инсандын тынч жана бейпил жашашы үчүн бардык иш-чараларды көрүүдө. Анткени тынч жашоо жана әмгектенүү Конституциябыз жана мыйзамдарыбызда инсандын эң баалуу укуктарынан бири катары мөөрлөп коюлган.

«Инсандын эң башкы жана баалуу укуктарынан бири – бул тынч жашоо укугу болуп саналат. Мамлекет менен коомдун бурчу мына ушул укукту бардык мыйзамдык каражаттар менен кепилдеп берүүдөн турат. Бул укукту ишке ашыруу – мамлекет жана коомду демократиялаштыруунун эң негизги шарты болуп саналат. Демократиянын инсанды жактоочулугу да биринчи орунда мына ушул нормативдин негизинде өлчөнөт»¹.

Журтубуздагы ар бир инсан чоң үмүт-тилектер – үй курсам, бала өстүрсөм, той-тамаша кылсам, небере-чебере көрсөм, дарак эгип бак калтырсам, деген аруу ниеттер ме-

¹ **Ислам Каримов.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 73-бет.

нен жашайт. Булардын бардыгына жетүү үчүн болсо инсанга оболу дөн соолук жана тынчтык керек. Ошондуктан да улуттук идеябыздын системасында журт тынчтыгы идеясы биринчи орунда турат.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Дүйнөдөгү эң чоң байлык эмне?
2. Тынчтык болбогон жерде эмне үчүн кут-береке, өнүгүү болбойт? Бул жөнүндө кандай макалдарды, турмуштук мисалдарды билесин?
3. Жер жүзүндө тынчтык жана туруктуулукту сактоо эмне үчүн бүткүл адамзаттын ыйык милдетине айланууда?
4. Дүйнөдө тынчтыкты бузууга аракеттенген кандай кара күчтөр бар?
5. Согуштун коркунучтуу көрүнүштөрү чагылдырылган кандай китестерди окугансын, кинофильмдерди көргөнсүн?
6. Тынчтыкка жетишүү, аны асырап-абайлоо үчүн кандай жашоо талап кылынат?
7. Мамлекетибиздеги тынчтык жана бейпилдиктин натыйжасында болуп жаткан өзгөрүүлөр жөнүндө айт.
8. Төмөнкү сүрөттөргө карап, тынчтыктын маанисин түшүндүрүп бер.

A)

Б)

В)

Г)

МЕКЕНДИН ӨСҮП-ӨНҮГҮҮСҮ

Мекен – инсандын киндик каны төгүлгөн топурак, аны жетилдирип, өстүрө турган ыйык жерге экендигин сен «Мекен сезими» сабагынан жакшы билесин. Ал бабаларыбыздан кийинки муундарга калтырылган улуу мурас, эң кадырлуу эстелик.

Мекен – инсандын ар-намысынын символу. Ар ким Ата Мекени мисалында дүйнөдөгү эң кооз жана кайталангыс журтту, өзүнүн, элиниң бакыт-таалайын көрөт. Анын табияты, абасы, адамдары жаштыгыбыздан баштап биз үчүн ардактуу жана баалуу болуп калат. Мекен азат болсо, эл да азат, Мекен өсүп-өнсө, эл да бейпил болот. Ошондуктан да улуттук идеябыздын түпкү негизин белгилей турган түшүнүктөрдөн бири Мекендин өсүп-өнүгүүсү болуп эсептелет.

Мекендин өсүп-өнүгүүсү дегенде, турмуштун бардык тармактары боюнча өркүндөө жана жогорулоону, мамлекетибиздин дүйнөдөгү беделинин андан да жогору көтөрүлүгүсүн, улуттук өнүгүүнү түшүнөбүз.

Президентибиз Ислам Каримов Мекендин өсүп-өнүгүүсү жолунда күйүп-жанып, патриот болуп жашоо анын боорунда өнүп-өскөн ар бир перзенттин ыйык бурчу экенин эскертип, дал ушундай көз караш адамдын турмушунун маани-мазмунун белгилеп бере турган баалуулукка айланусу керек экендигине көнүл бурагат.

«Мекендин өсүп-өнүгүүсү, оболу анын перзенттерине, алардын руханий жана физиологиялык улгаюсuna түздөн-түз байланыштуу. Бул өз кезегинде, ар бир мекендешибиздин желкесиндеги жогорку жарандык милдетин сезүүгө, өз кызыкчылыктарын ушул журттун, ушул элдин кызыкчылыктары менен шайкеш келтирип жашоого үгүттөйт. Ошону менен бирге, ар кайсы жа-

ран өз мамлекетинин эл аралык коомчулуктун катарынан татыктуу орун алуусунан, бүгүнкү күндө өнүккөн, тынч жана бай жашап жаткан мамлекеттердин катарына көтөрүлүүсүнөн кызықдар болуусу шексиз»¹.

Мекендин өнүгүүсү анын перзенттерине байланыштуу болгондуктан, мамлекетибизде сендей жаштардын дени соо жана жеткилең болуп улгаюсuna чоң көнүл бурулууда. Эгемендүүлүк жылдарында жаратылган мүмкүнчүлүктөр себеп миндеген жаштарыбыз окууда, илим-билим, искусство жана спорт жааттарында чоң натыйжаларга жетишип жатышат. Сен да алардай болууга умтуулуп жашап жатасын. Булардын бардыгы ата Мекенибиз – Өзбекстаныбыздын өнүгүүсүнө, анын дүйнөдөгү беделинин ашусуна салым кошот. Ошондуктан да биздин ар бирибиз, бул Мекен, бул журт – меники, анын өнүгүүсү мага байланыштуу, ушул жолдо бар күч жана билимимди сарптоого даярмын, деген көз караш менен жашашыбыз, айланабыздагы досторубузду да ушуга үгүттөшүбүз керек. Ошондо журтубуз, элибиз, Президентибиз ниет кылгандай, улуу мамлекеттердин катарына көтөрүлөт.

Сен «География» предметинен жакшы билгениндей, дүйнөдөгү бардык мамлекеттер да казылма байлыктарга ээ эмес. Бирок алар перзенттеринин заманбап билим-өнөрлөр, инсандык сапаттарды терең ээлеген, Ата журтуна болгон чексиз сүйүсү жана туруктуулугу, берилгендиги учүн өнүгүү жаатында башка мамлекеттер жетишпеген чокуларга жетишүүдө. Мисалы, Япония, Түштүк Корея сыйктуу мамлекеттерде жер асты байлыктары анчалык көп эмес. Бирок ошого Карабай, бул мамлекеттер дүйнөдөгү эн өнүккөн мамлекеттердин катарынан бекем орун ээлеп келүүдө.

¹ **Ислам Каримов.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 73–74-беттер.

Биздин жаштарыбыздын арасынан да мына ушундай мекенди сүйгөн кыз-жигиттер көп жетишип чыгууда. Алар элибиздин кадыры жана сыймыгы. Сен окууда, илим жана чыгармачылыкта, эмгекте, спорт жана искусство до чоң натыйжаларга жетишкени үчүн Зулфия атындагы мамлекеттик сыйлыкка, «Nihol» сыйлыгына, «O'zbekiston iftixori» наамына ылайык болгон ага-әжелерин жөнүндө уккан болсон керек. Балким, сен билим алыш жаткан мектептен да ушундай атактуу инсандар жетишип чыккандыр? Ушул жөнүндө бир ойлоп көрчү. Өзүн да алар сыйктуу болууга аракет кыл. Ошондо Өзбекстан деп аталган чоң бир мамлекеттин өнүгүүсүнө, анын өсүп-өнүшүнө татыктуу салым кошкон болосун.

Мекендин өнүгүүсү жолунда кызмат кылуу дүйнө-дөгү эң улуу бакыт.

Акындарыбыз бекеринен Мекенди инсандын жашоосунун маани-мазмунун белгилеп бере турган эң улуу баалуулуктардан бири катары даңазалашкан эмес. Мисалы, улуу ойчул бабабыз Алишер Наваий Ата журттан алыста бакыт жок экендигин көздө тутуп, «Бакыт жок Ата журттан алыс жерде, Көз ирмем да алыс болбо мекен, элден» деп насыят кылган.

Мекен көз карандысыз, анын аймагында жашап жаткан эл эркин жана азат болбосо, эч качан өнүгүү болбойт. Азаттык жана эгемендүүлүк – Мекендин өнүгүүсүнө жетишүүнүн эң маанилүү шарты. Ошондуктан бул түшүнүктөр бардык элдердин турмушунда эң манилүү түшүнүктөрдөн болуп саналат.

Азаттык жана эркиндикке чыккан эл канчалык тез өнүгө тургандыгын дүйнөдөгү көптөгөн мамлекеттердин мисалында көрүү мүмкүн. Мисалы, Германия мамлекети фашисттердин зулумунан бошонгондон соң, кыска мөөнөттө дүйнөнүн эң өнүккөн мамлекеттеринин катарына чыгып алды. Же болбосо, Түштүк-чыгыш Азиядагы Малайзия, Сингапур сыйктуу мамлекеттер көз карандысыздыкка жетишкенден соң, өнүгүү жаатында чексиз ийгиликтерге жетиши.

Биздин Мекенибиз да эгемендүүлүк жылдарында чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ болду. Ушунун негизинде коомдун

турмушун, биринчи орунда, экономика тармагын реформалоого өзгөчө көнүл бурулду. Анткени ар кандай өнүгүүнүн негизи экономикалык жактан көтөрүлүү менен белгиленет.

 Экономикалык өркүндөө дегенде, өнөр-жай, курулуш, транспорт жана айыл чарбасынын өнүгүшүн, заманбап ишиканалардын, кызмат түрлөрүнүн, мүлк түрлөрүнүн көбөйшүн, товарлардын сапаты, калктын кирешесинин артын барышын, мамлекетибиз аймагындағы бардық жер асты жана жер үстү байлыктарынын мекенибиздин өнүгүүсү, элдин бейпилдиги үчүн кызмат кылышын түшүнөбүз.

Өзбекстаныбыздын эгемендүүлүк жылдарында дан, нефть-энергетика, тамак-аш көз карандысыздыгына жетишкени, автомобиль куруучулук өнөр-жайына ээ болгону, экономиканын башка олуттуу тармактарында да салмактуу натыйжаларга жетишкени азаттык Мекендин өсүп-өнүгүүсүнүн маанилүү шарты жана кепили экендигин дагы бир жолу далилдеди.

Бүгүнкү күндө журтубузда курулган көптөгөн заманбап лицей жана коллеждер, жалпы билим берүүчү мектептер, искусство жана спорт жайларында ар тараптуу терең таалим-трбия берилип жатканы, дени соо жана жеткилен мундун тарбиясына, элибиздин руханий өсүүсүнө чон көнүл бурулуп жатканы келечекте журтубуздан өркүндөп-өсүшүн камсыздоодо өзгөчө мааниге ээ болот.

 Мекенди өстүрүп-өнүктүрүүнүн негизги шарттары төмөнкүлөрдөн турат: мамлекеттин эгемендүүлүгү жана тынчтыгы; мамлекеттин жер асты жана жер үстү байлыктарынан сарамжалдуу пайдалануу; коомдун материалдык жана интеллектуалдык потенциалы; эмгекчил жана жаратман эл.

Биздин мемлекетибизде мына ушул шарттардын бардыгына толук жооп бере турган мүмкүнчүлүктөр бар. Ошондуктан Мекенибиздин өсүп-өнүгүүсү өз колубузда. Биз бардыгыбыз патриот, Мекенибиздин чакыруусуна, үндөөсүнө дайыма даяр туруучу татыктуу перзентерден болсок, анын өнүгүүсү андан да жогору, кадыр-баркы дагы да бийик болоору шексиз.

Cуроо жана тапшырмалар:

1. Ар ким Ата Мекенинин символунда эмнени көрөт жана түшүнүп жетет?
2. Мекендин өсүп-өнүгүшү дегенде эмнени түшүнөбүз?
3. Мекендин өнүп-өсүүсү эмне үчүн оболу анын перзенттегине байланыштуу?
4. Япония жана Түштүк Корея сыйктуу мамлекеттер кантитп эң өнүккөн мамлекеттердин катарынан бекем орун ээледи?
5. Сен Зулфия атындагы мамлекеттик сыйлыкка, «Nihol» сыйлыгына, «О‘zbekiston iftixori» наамына татыктуу болгон журтубуздун жаштарынан кимдерди билесин?
6. Мекен жөнүндө кандай макалдар жана ырларды жаттагансын?
7. Мекендин өсүп-өнүгүүсүнө жетишүүнүн эң негизги шарты эмне?
8. Ушул сүрөттөрдө Мекендин өнүгүүсүнө негиз боло турган кандай байлык жана мүмкүнчүлүктөр көрсөтүлгөн?

A)

Б)

В)

Г)

ЭЛДИН ЖЫРГАЛЧЫЛЫГЫ

Ардактуу окуучу, сен өткөн сабактарыбыздан түшүнүп, билип алган болсоң керек, улуттук идеябыздын негизги түшүнүктөрү өз ара тыгыз байланышта болуп, алардын бирин экинчисинен айырмалуу түрдө элестетип болбойт. Мисалы, журт тынчтыгысыз Мекендин өсүп-өнүгүүсү болбойт. Өз кезинде элдин жыргалчылыгына журт тынчтыгы жана Мекендин өсүп-өнүгүүсү камсыздалганда гана жетишүү мүмкүн.

Эл – улутуу, тили жана дининен көз карандысыз түрдө, мемлекет аймагында жашап жаткан бардык инсандардан турат. Демек, элдин жыргалчылыгы идеясы ушул мемлекетте ишке ашырылып жаткан бардык иштер, журт тынчтыгы жана Мекендин өсүп-өнүгүүсүнө жетишүү жолундагы жакшы иш-аракеттер, жыйынтык натыйжада, адамдардын жашоо шартын жакшыртууга каратылганын билдирет.

 Эл жыргалчылыгы деп, адамдардын коомдоогу татыктуу жашоо шарты, экономикалык жактан жетиштүү жашашы, эң зарыл материалдык керектөөлөрдүн толук камсыздандырылышына жетишие турган социалдык турмуши даражасына айтылат.

 Президентибиз айткандай, «Бул дүйнөдө ар бир адам ток жана бай жашоо, эл-журт үчүн татыктуу перзент тарбиялоо, аларга билим берүү, ўй-жайлдуу қылуу, алардын бакыт-таалайын көрүү тилеги менен жашайт. Азыркы учурда мамлекетибизде ишке ашырылып жаткан кең көлөмдүү реформалардын жыйынтык максаты – адамдарбызыздын мына ушундай үмүт-тилектерин оруннатуу, элибизге ар тарааптуу татыктуу турмуш шартын жаратып берүүдөн турат»!.

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma’naviyat» басмасы, 2013-жыл, 74-бет.

Чындығында да, турмушта бардык нерсе, атап айтсак, реформалар да инсан үчүн кызмет кылганда гана маанимазмунга ээ болот, күтүлгөн натыйжаны берет. Өз келечегин ойлогон ар кандай мамлекет, оболу, жарандардын тынчаман, жыргалчылыкта жашоолорун камсыздоого умтулат. Мамлекетибизде ишке ашырылып жаткан реформалардын дал мына ушул максатка каратылышында Президентибиз тарабынан өткөн кылымдын 90-жылдарынын башында илгери сұрулгөн «Реформа – реформа үчүн эмес, оболу инсан үчүн» деген эреже, өнүгүүнүн өзбек моделине негиз болгон белгилүү беш принцип өзгөчө мааниге ээ болууда.

«Өнүгүүнүн өзбек модели» дегенде, Өзбекстандын өз алдынча өнүгүү жолун түшүнөбүз.

Албетте, элдин жыргалчылыгына жетишүүдө мамлекеттин гана иш-аракеттеринин өзү жетишсиз. Ал үчүн ар бир адам өзүнүн жаратмандык потенциалын ишке салуусу, реформалардын маңызын терең түшүнүп жетүүсү, аларды ишке ашырууда активдүү катышуусу зарыл. Айрыкча, адамдардын көз карашы, жашоого, әмгекке, жерге болгон мамилесинин түптөн өзгөрүшү реформалар аркылуу элдин жыргалчылыгын камсыздоодо өзгөчө роль ойнойт. Себеби, жыргал жашоого умтулуу инсандагы эркиндик сезимин, ишкердик жана демилгелүүлүк сезимин, ар бир мекендешибиздин өз жашоосун өз күчү менен курууга каратылган аракеттерин дагы да күчтөт. Ошондуктан да адамдарда мүлккө ээлик кылуу, өз ишине болгон мээрим жана жоопкерчилик сезимин, өз күчүнө ишенүү туюун өстүрүү, бала чактан баштап әмгек көнүккөндүктөрүн пайдалуу, аларды заманбап билим жана өнөр-кесиптерди жакшы өздөштүргөн инсандар кылып өстүрүү эл жыргалчылыгына жетишүү жолундагы маанилүү маселелерден болуп саналат. Ошондуктан ата-бабаларыбыз мүмкүн болушунча көбүрөөк өнөр-кесиптерди ээлөөгө ара-

мин, өз күчүнө ишенүү туюун өстүрүү, бала чактан баштап әмгек көнүккөндүктөрүн пайдалуу, аларды заманбап билим жана өнөр-кесиптерди жакшы өздөштүргөн инсандар кылып өстүрүү эл жыргалчылыгына жетишүү жолундагы маанилүү маселелерден болуп саналат. Ошондуктан ата-бабаларыбыз мүмкүн болушунча көбүрөөк өнөр-кесиптерди ээлөөгө ара-

кет кылышкан, перзенттерин да ушуга үгүттөгөн. Элибиздин «Бир жигитке қырқ өнөр аз», «Өнөрү бар кишинин түйшүгү аз ишинин», «Иш билгенге мин тенге», «Өнөр байлыгы – өлбөс байлык» сыйктуу макал жана накыл сөздөр бабаларыбыздын өнөрү бар, колу гүл, эмгектен качпай турган инсандарды канчалык ардактагандарын көрсөтөт. Бул макалдар бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготкон жок. Бүгүн биз ата-бабаларыбыз кылымдар бою ардактап келген салттык өнөр-кесиптер менен бирге, заманбап техникалык жана технологиялык өнүгүү менен байланышкан кесиптерди да терең өздөштүрүүбүз зарыл. Атап айтсак, азыркы учурда жыргалчылыкка жетишүү компьютер техникасы, татаал технологияларга негизделген өндүруш тармактары, бизнес жана ишкердик сыйктуу түрдүү кесиптерди өздөштүрүү менен да тыгыз байланышкан. Бул болсо бизден тынымыз окуп-үйрөнүү, билим жана тажрийбабызды ашырып баруу, чет тилдерди терең өздөштүрүүнү талап кылат.

 Өзбекстандын жер асты, жер үстү байлыктары көп, мамлекетибиздин экономикалык потенциалы жотору, элибиз эмгекчил жана жаратман. Булардын бардыгы жыргал жашоонун негизи, ар бир мекендешибиздин керектөөсүн кандыруу, өздүгүн ачыкка чыгаруу жана жаратуучулук жөндөмүн ишке ашыруунун негизги фундаменти болуп саналат.

Бүгүн элибиз мына ушундай пайдубалдын негизинде жыргал турмуш өтөө жолунда астейдил эмгектенүүдө.

 Элдин жыргалчылыгы – мамлекеттин кудуретинен, анын жогорку өнүгүү даражасынан белги берет. Өсүп-өнүккөн мамлекет гана элинин жыргалчылыгы үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрдү жаратып бере алат.

Ошондуктан да дүйнөдөгү өнүккөн мамлекеттердин катарынан орун ээлөө элибиздин негизги максаттарынан бири болуп саналат.

Ардактуу окуучу, мына сен улуттук идеябыздын курамындагы уч чон максат жөнүндө, алардын маани-мазмуну жана өзгөчөлүгү жөнүндө маалыматка ээ болдуң. Журттынчтыгы, Мекендин өсүп-өнүгүүсү, Элдин жыргалчылыгы

жана биз кийинки сабактарда өтө турган ушул сыйктуу башка маанилүү түшүнүк жана принциптер мамлекетибиздин көз карандысыздыгын чындоого, көздөгөн мараларыбызга тезирээк жетүүгө кызмат кылаарын унутпа.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Элдин жыргалчылыгына кандай шартта жетишүү мүмкүн?
2. Элдин жыргалчылыгы идеясы деп эмнеге айтылат?
3. «Реформа – реформа үчүн эмес, оболу инсан үчүн» деген эреже ким тарабынан айтылган? Анын маанисин чечмелеп көр.
4. Базарларыбыздаты молчулуктун себеби эмнеде деп ойлойсун?
5. «Бир жигитке кырк өнөр аз» деген макалдын маанисин кандай түшүнөсүн?
6. Ушул сүрөттөрдө чагылдырылган кишилердин элдин жыргалчылыгына кандай салым кошуп жатышканы жөнүндө айтып бер.

A)

Б)

В)

Г)

Д)

АБАТТЫК КӨҢҮЛДӨН БАШТАЛАТ

(Практикалык сабак)

Ардактуу окуучу, Президентибиз өзүнүн докладдарында, жамаатчылык өкүлдөрү менен болгон маектеринде өзүнчө белгилеп айта турган «Абаттык көңүлдөн башталат» деген накыл сөзүнүн мааниси жөнүндө ойлоп көргөнсүнбү? Журтубузда аbat жайлар көп. Алар уста инженер жана архитекторлор, колу гүл усталар, багбан жана дыйкан адамдар, жалпы элибиздин эмгегинин натыйжасы болуп саналат. Бирок ошол аbat жерлерди жаратуу пикири, оболу кимдин дилинде пайда болгону жөнүндө көбүнчө ойлоп да көрбөйбүз. Чындыгында, аруу ниет, жакшы ой-тилектер жана пландар дайыма көңүлдөн башталат. Айрыкча, биздин элибиз дайыма изгиликти ойлоп жашайт. Адамдарыбыз тарыхтын эң кыйын учурларында да үй-бүлө курсам, эл-журттун кызматына жарай турган, күчтүү, акылдуу жана балбан перзенттерди өстүрсөм, үй куруп, дарактар эгип, кийинки муундарыма мурас кылып калтырсам, деген изги тилемдерди дилине түйөт. Мекенибиздин башкы аяны болгон Мустакиллик аянындагы Изгилик аркасы, Эгемендүүлүк жана изгилик монументи сыйктуу заманбап архитектуралык эстеликтер элибиздин мына ушундай улуу сапаттарынын шарапаты үчүн тургузулган.

Мамлекетибиздин кайсы бурчуна барсан да, ал жерде сөзсүз абаттыктын белгиси болгон жаны мектеп, лицей же колледждин имаратын, салкын бак же сейилбакты, жапжашыл талааларды көрсөн. Алардын бардыгы элибиздин чын жүрөктөн жасаган эмгектеринин натыйжасында ушундай көздү кубантаарлык даражага жеткен. Ошол эле учурда алардын бардыгы миндеген жөнөкөй, кичипейил жана эмгекчил инсандардын таза жүрөгүнүн, жазгы таңдай тунук ой-кыялдарынын, аруу тилемдеринин натыйжасы болуп саналат.

Өзүн ойлоп көрчү, эгерде инсандын көнүлүк таза, ниети калыс болбосо, чоң жана улуу иштерди чын жүрөктөн,

көнүлдөн ишке ашыра алабы? Самарканد, Бухара, Хива, Шахрисабз, Термез, Карши жана Маргылан өндүү шаарларбызыда кылымдар сыноосунан өтүп, алигече дүйнө элин таң калтырып келе жаткан байыркы имараттарбызыга көнүл бур. Мына ушул өлбөс эстелик имараттарды курган архитектор жана усталардын көнүлү да, колу да таза болбогондо, бул чоң имараттардын жок дегенде бир кышы тира эмес коюлганда, алар качан эле шамал-жамғырлардын, кар-қыроолордун, мээ кайнаткан ысык жана ызгаардуу суук күндөрдүн таасирине туруштук бере алbastan, азырга чейин урап, төгүлүп, жок болуп кеткен болот эле.

Дал ушул сыйктуу, бүгүнкү күндө да талааларда фермер жана дыйкандарбызы, курулуш аянттарында архитектор жана усталарбызы, өндүрүштүк ишканаларда инженер жана ишчилерибиз, мектептер, лицейлер, колледж жана жогорку окуу жайларында ардактуу устартарбызы, ооруканаларда медицина кызматкерлери өз ишин астейдил, б.а. чын жүрөктөн аткарбаса, 1991-жылдан бери өткөн мезгил аралыгында, көөнө тарых үчүн өтө кыска бир мөөнөттө – эгемендүүлүк доорунда мамлекетибиз мынчалык чоң ийгиликтерге жетишүүсү, талашсыз, кыйын болмок.

Сен өзүң жашап жаткан кыштак же шаарда, окуп жаткан мектепте журтубуздагы абаттыктардан кабар бере турган көрүнүштөрдү көп көрөсүн. Айталы, мектептен кайтаарда дарактары көп сейилбакта, салкын жел жүрүп турган, суу толуп агып жаткан арык же дарыянын боюнда эс алышын мүмкүн. Ушул дарактарды да кимдир бирөө эккен, ушул арык же сайды да кимдир бирөө ак дилден эмгектенип казган, кум-шагылдардан, чөп-чарлардан тазалаган, туурабы? Сениңче, алар кандай көнүлдөгү инсандар?

Алар – көнүлү таза жана улуу инсандар! Ушундай эмеспи? Ушундай түрдө мектебинди, анын класстарындағы окуу куралдарын курган жана жараткан инсандар жөнүндө, алардын дилиндеги үмүт-тилектери жөнүндө ойлоп көргөнсүнбү?

Өзүң тааный турган фермер, багбан, доктор же мугалимдин ар күндүк эмгеги анын жан дүйнөсүнө, руханиятына, ой-тилектерине канчалык шайкеш экендиги жөнүндө ойлоп көр. Бул жөнүндө классташтарына, ата-энене айтып бер. Бул тууралуу дайыма ойлоо турмуштагы көптөгөн татаал маселелерди түшүнүүдө да кол келет. Эң негизгиси,

сен бул дүйнөдөгү бардык изги иштердин булагы инсандын дили экендине, анын руханий мүмкүнчүлүгү, күчкүдерети чексиз экендине, абаттык чындыгында да көнүлдөн башталышына ынанасын.

Практикалык қонұтты үчүн адабияттар:

1. Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Т.: «Ma'naviyat», 2013-жыл, 128–132-беттер.
2. Ислам Каримов. Vatan va xalq mangu qoladi. Т.: Алишер Навоий атындагы Өзбекстан Улуттук китепканасынын басмакасы, 2010-жыл, 95–97-беттер.
3. Улуттук әлемдендүлүк идеясы: негизги түшүнүктөр, принциптер жана терминдер. Т.: «Yangi asr avlodı» басмасы, 123–124-беттер.
4. «Орто қылымдар Чыгыш ойчул жана окумуштууларынын тарыхый мурасы, анын заманбап цивилизациянын өнүгүүсүндөгү ролу жана мааниси». Эл аралык конференция материалдары. – Т.: «O'zbekiston», 2014-жыл.

ТЕКШЕРҮҮ ИШИ

Т а п ш ы р м а: «Биздин улуу идеябыз» темасында реферат даярда.

Рефератты даярдоодо Президентибиз Ислам Каримовдун «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» китебинде айтылган төмөнкү пикирлерди негиз қылыш ал: **«Биздин эң чоң максатыбыз, эң улуу идеябыз мындай: Өзбекстандын бир жолу бар – әлемдендүлүктүү чындалап, мамлекетибизди ар тараптан өркүндөтүп, жаркын жана эркин турмушту карай алга жүрүү».**

Рефератта төмөнкү маселелерди ачып берүүгө аракет кыл:

- биздин улуттук идеябыз, анын курамындагы бардык түшүнүк жана принциптер әлемдендүлүгүбүздү чындалап, мамлекетибизди ар тараптан өркүндөтүүгө, элибиз үчүн жаркын жана жыргал турмуш курууга кызмат кылуусу керектиги, ошондо гана ал өз милдетин аткарған болушу;
- дал ошол әлемдендүлүк улуттук идеябызды калыптандыруу, өздүгүбүздү төрөн таануу, чыныгы мааниде азат эл, эркин улут болуп жашоо мүмкүнчүлүгүн бергени;
- әлемдендүлүгүбүз канчалык бекем болсо, улуттук идеябызда өз чечимин тапкан максаттарга ошончолук тез жакындашып баруубуз, мүмкүнчүлүктөрүбүз дагы да кенейиши;
- әлемдендүлүктүү чындоодо сен сыйктуу окуучу жастардын негизги милдети эмнеден турат, келечекте сен бул изги ишке кандай салым кошмокчусун?

УЛУТТУК ИДЕЯ МЕНЕН РУХАНИЙ ЖАШООНУН ШАЙКЕШТИГИ

ЖЕТКИЛЕҢ ИНСАН

Ардактуу окуучу, сени менен улуттук идеябыздын негизги түшүнүктөрү жөнүндө маектештик. Ошол түшүнүктөр менен биргэ жеткилең инсан, социалдык шериктештик, улуттар аралык ынтымактык, диндер аралык кен пейилдик сыйктуу принциптер улуттук идеябыздын ажырагыс курамдык бөлүгүн түзөт.

 «Жеткилең инсан» түшүнүгү өнүккөн, жетик, мыкты, түгөл деген маанилерди билдирет.

Жеткилең инсанды тарбиялоо – жалпы адамзаттык идея. Тактап айтканда, бул – бүткүл адамзатка мүнездүү болгон үмүт-тилек. Дүйнөдөгү бардык элдер, улуттар жана инсандар перзенттерин жетик, жеткилең болуусун энсейт. Бирок бул максатты жүзөгө ашырууда ар бир эл өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүнөн, каада-салт жана баалуулуктарынан келип чыгып иш жасайт. Ошондуктан алардын өздөрү эң жакшы, жетик деп билген инсандардай болууга умтулушат. Сен китеpterde окуган Алпамыш, Барчынай, Фархад, Ширинар, Тахыр, Зухра, Кенже баатыр сыйктуу каармандар элибиздин элесинде миң жылдар бою жеткилең инсанды көрүү тилеги менен жаратылган көркөм образдар болуп саналат. Алар элибиздин өз перзенттерин март, баатыр, акылдуу, билимдүү, сулуу жана дени соо кылып тарбиялоо жолундагы үмүт-мүдөөлөрүн туонтат.

Белгилүү бир тарыхый доорлордо элдин тагдырында ченемсиз орун туткан улуу адамдар да изгилик образына, жеткилең сапаттагы адам символуна айланып калат. Мисалы, Нажмиддин Кубра, султан Жалалиддин Мангуберди, жаангер Амир Темур, Захириддин Мухаммад Бабур сыйктуу бабаларбызы марттык, эр жүрөктүүлүк, мамлекетти адилеттүүлүк менен жетекчилик жаатында, Имам Бухарий, Имам Термезий, Имам Матуридий, Бахауддин Накшбанд өндүү азиз-олуяларбызы дин жана ыйман жолунда, Мухаммад Муса Харезмий, Ахмад Ферганий, Абу Райхан Беруний, Ибн Сина, Мырза Улукбек,

Алишер Наваий, Машраб, Агахий сыйктуу ойчулдарыбыз даанышмандык, илим-билим багытында, элдин дилин, инсандын философиясын сөз өнөрү аркылуу туюнтуу боюнча бардыгыбыз үчүн жеткилендиктиң символуна айланып кеткен. Бул улуу бабаларыбыздын ар бири жөнүндө, алардын кайталангыс сапаттары туурасында көп айтуу мүмкүн. Эгерде сен Президентибиз Ислам Каримовдун «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» китебинин биринчи белүмүндөгү «Руханиятты калыптандыра турган негизги ченемдер» деп аталган белүгүн окусаң, мына ушул бабаларыбыз жөнүндө билдирилген ажайып пикирлерди көзиктиресин. Атап айтсак, улуу акын бабабыз Алишер Наваий жөнүндөгү төмөнкү мүнөздөмөлөрдү жеткилең инсан жөнүндөгү гимн десек, арзыйт:

 «Эгерде бул улуу инсанды олужа десек, ал олужлардын олужасы, ойчул десек, ойчулдардын ойчулуу, акын десек, акындардын султаны болуп санаат!»¹.

Чыныгы жеткилең инсан гана мына ушундай улуу сапаттарды өзүндө камтышы мүмкүн. Өз элинин сыймыгына айланган мындай инсандар дүйнөдөгү башка элдердин арасынан да көп жетишип чыккан. Бул бүткүл адамзаттын изгилик жана жеткилендик жолундагы умтулуулары өз ара шайкеш жана багытташ экендигин көрсөтөт.

Ушул мааниде, жеткилендик идеясы кылымдар бою айрым инсандарды гана эмес, о.э. эл жана улуттарды бийик өнүгүүгө карай жетелеген, турмуштун түрдүү тармактарында тенсиз ийгиликтерге шыктандырган.

 Жеткилендиктиң эңсебеген, жеткилең муундарды өстүрүү жөнүндө кайгырбаган эл же улут өз келечегин элестете албайт.

Ар бир инсан үчүн өз ата-энеси, устаттары, эли, өз мамлекетинин башчысы жеткилендиктиң символу болуп санаат. Ошондуктан биздин ар бирибиз өз ата-энебизди, устаттарыбызды, элибизди жана мына ушул элибиз шайлаган Президентибизди дүйнөдөгү эң азиз жана жеткилең инсандар деп билебиз, алар менен сыймыктанабыз.

Инсан түгөл, кемчилдик жана каталардан такыр арылган болушу мүмкүнбү? Жок, албетте. Инсан бар экен, катар кетириет, адашат. Элибиздин «Түгөл – Төнир» деген накыл сөзү

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 47-бет.

бекерге айтылбаган. Бирок кемчилдин гин мойнуна алып, аны жоюуга, түзөтүүгө аракет кылуучу адам – жеткилендикке, түгөлдүккө умтула турган адам болуп эсептелет. Кемчилдин гин мойнуна алbastan, мен ушул туршумда деле жакшымын, деп бой көтөрүнгөн адам болсо өз кемчилдиктерин андан да ашырат, арбытат.

Ар бир инсан жаштайынан изги үмүт-тилектер менен жашайт, элине,

Мекенине пайдасы тие турган инсан болуп жетишүүнү ойлойт. Бул берилген учурда анын дилинде жеткилең инсан болуу каалоосу бар экендигинен белги берет. Демек, кимдеким алдыга карай умтулса, бийик үмүт-максаттар менен жашаса, ал чыныгы мааниде өсүп-улгайып, түгөлдөшүп, инсандык сапаттары артып бара берет. Кимдин инсандык сапаттары онолуп, жакшылыгына жакшылык кошуулуп бара берсе, ал өзү да сезбеген түрдө жеткилендикке жакындашат, түгөлдөшөт.

Тескерисинче, кимде-ким эч нерсени эңсебесе, өзү менен сыймыктанып, эч кимди назарга илбей, билимин, тажрыйбасын ашырбаса, алга умтулбаса, өсүүдөн, улгаюудан токтойт. Барган сайын түркөйлөшүп, замandan артта калып кетет. Артыкчылыктарынын ордуна кемчилдиктери артып бара берет. Бул – анын жеткилең эместигин, б.а. кесирлүү жана кемчилдиктүү адам экендигин көрсөтөт.

Алишер Навоий бабабыз ушуну көздө тутуп, мындай деген:

Кесир өзүн билбей жеткиленмин дейт,
Жеткилең айыпты өзүнөн издейт.

Тактап айтканда, ким өзүн жеткилең, түгөлмүн десе, чындыгында ал жеткилең эмес, наадан болот. Кимде-ким өз кемчилдиктерин билип, аны моюнга алып, аларды түзөтүп барса, жеткилендикке жетишет.

Улуулук жөнөкөйлүктө болгону сынары, жеткилендик да, оболу, инсандын кичипейилдик, эмгекчил, мекенчилдик, мээр-акыбеттүүлүк сыйктуу жөнөкөй жана күнүмдүк сапаттарында көрүнөт.

Мисалы, эмгектин натыйжасында инсан башкаларга материалдык жактан көз каранды болбостон, эркин жана өз алдынча жашоо мүмкүнчүлүгүнө әэ болот. Мындай адамдын жан дүйнөсү, сезим-туюмдары, аң-сезим жана ой

жүгүртүүсү кыйла өнүккөн болот. Ал айланасында болуп жаткан окуя-кубулуштарга өзүнүн жеке, өз алдынча пикиринин негизинде баа берет. Жашоодон дайыма ырахаттынып жашайт. Ал эми булардын бардыгы жеткилендиктиң маанилуу белгилеринен болуп эсептелет.

Ата-бабаларбызы «Эмгектүүнүн наны таттуу», «Эмгектин көркү ыракат» деген макалдарды бекеринен айтышпаган. Эмгек инсанды инсан кыла турган, аны өркүндөтө турган баа жеткис кубулуш. Эмгектин натыйжасында адам баласына Аллах тарабынан тартуу кылышкан тил жана акыл, сезим, түшүнүктөр өркүндөп барат. Эмгектин натыйжасында адам гана эмес, ошону менен бирге дүйнө да өнүгүп отурат.

Инсан жеткилең болуусу үчүн оболу анын өзү да, эли да, Мекени да азат жана эркин болушу керек. Анткени азат жана эркин инсан гана өз алдынча аракет кыла алат, өзүнүн дene тарбиялык жана руханий жөндөмүн толук жүзөгө чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Мамлекетибиз эгемендүүлүккө жетишкенден соң элибиздин жеткилендик жолундагы умтулууларын ишке ашыруу үчүн кең мүмкүнчүлүктөр туулду. Бүгүнкү күндө Мекенибизде дени соо жана жеткилең муундун өсүп өнүгүүсү максатында кылышнып жаткан көптөгөн иштер дал ушундан белги берет.

Откөн сабактарбызыдан билип алганындей, биз өз журтубузда укуктук демократиялык мамлекет, жарандык коомун куруп жатабыз. Мындай коомдо мамлекетти башкаруу, мамлекеттик денгээлде мыйзамдарды кабыл алуу, иш чараптар өткөрүү иштери жөнөкөй адамдардын демилгеси жана умтулуулары аркылуу ишке ашырылат. Демек, мындай коомдун жарандары ар тараптуу жеткилең болуулары зарыл. Ушул позициядан туруп караганда, мамлекетибизде жеткилең муундун өсүп өнүгүүсүнө өзгөчө маани берилip жатканы биздин эркин жарандык коомду куруу жолундагы умтулууларбызыга ар тараптан мүнөздүү жана шайкеш болот. Себеби жеткилең инсандар жашаган коомдо гана тынчтык-ынтымактык, биримдик, адилеттүүлүк жана билим берүү принциптери алдыңкы болот.

Жеткилендикке дароо жетишип болбойт. Жеткилең инсан болуу үчүн адам өз алдына изги максат коюп, бир өмүр ушул жолдо умтулуп жашашы керек. Ал кылган иштери, алдында турган бурчу жана милдетин ар күнү иликкеп, алардан тиешелүү корутундуларды чыгарып, кемчилдиктерин түзөтүүгө, жакшы сапаттарын көбөйтүүгө аракет кылуусу

зарыл. Бул жарайн бир күнгө да токтобостугу керек. Башкакча айтканда, инсан өз алдына койгон максаттуу жолунан чегинбестиги керек. Анткени максат инсанды баскычмабаскыч өркүндөтүп барат.

 Ардактуу окуучу, бул күштардын кайсы бири өз дарегине карап умтуулуда? Алардын кайсы бири дарегине жетет жана эмне үчүн?

Белгилүү болгондой, балалык чагында кимdir-бирөө учкуч болгусу, дагы бирөө окумуштуу-аалым болуп, ачылыштар жасагысы, дагы кимdir ырчылыкка умтуулуп, жакшы ырлар ырдагысы келет. Бирок эңсөө эңсөөлүгүнчө калып кетпестиги керек. Эңсөө максатка айланышы зарыл.

 Эңсөө инсандын каалоо-тилектерин туюнта турган элес, кыялдагы нерсе. Ал эми максат болсо аткарылышы, ишке ашырылышы талап кылына турган ниет. Максат жолунда тынымсыз окуп-үйрөнүү, эмгектенүү, алга карай умтуулуу зарыл.

 Адам баласы белгилүү бир кесипке умтуулуп, ошону менен дилиндеги эңсөөсүн максатка айландырат. Мынданай умтуулуу аркылуу ал өз максатына жакындашып гана калbastan, ушул жолдогу аракеттеринин натый-жасында өзүн да эл-журтка пайдасы тие турган инсан кылыш тарбиялап барат. Бул жарайн токтобосо, үзгүлтүксүз уланса, инсан бир күн келип өз ишинин, кесибинин чебер устасына, эгер окшотуу менен айтууга мүмкүн болсо, пирине айланат. Анын кесиптик чеберчилиги менен таланттын баары тааныйт, ага алкыш айтат, эмгегинен көпчүлүккө пайда келет. Ушунун өзү, башкакча айтканда кандайдыр бир өнөр-кесип же илим тармагынын устасы болуу да жеткилендиктиң бир белгиси эсептелет. Илими жана эмгеги, баалуу талантты менен эл-журтка кызмат кылган инсандарды аздектеп, алар менен сыймыктанышбызын себеби да мына ушундан.

Ар бир инсандын дилинде жеткилендик сезими болот. Жөнөкөй бир бөбөк да оюнчуктардын арасынан эң кооз жана түгөлүн алып ойногусу келет. Адамзат мына ушул сезим-туюмду бир өмүр тарбиялап, өркүндөтүп барышы керек. Мында сезсүз түрдө, ал жашай турган чөйрө, айланасындағы адамдар өзгөчө мааниге ээ болот. Жеткилендик сезими сулуулук, изгилик, адилеттүүлүк, нысап, ыйман, чындык сезимдери менен катарлаш жүрөт, алар менен бирге, бир бүтүндүктө өнүгтөт.

Жеткилен инсан идеясы Ислам философиясынан азыкта-нып, элибиздин аң-сезиминде андан да кең маани-мазмунга ээ болгон. Бул идея Абу Наср Фарабий, Алишер Навайи өндүү даанышман бабаларыбыздын чыгармаларында терен чагылдырылган.

Жыйынтыктап айтканда, жеткилендик адамзаттын эзелки эңсөөсү болуп, аны ишке ашыруу үчүн белгилүү бир социалдык шарт-жагдай керек. Мамлекетибиз эгемендүүлүккө жетишкенден соң биз ушундай мүмкүнчүлүккө ээ болдук.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Инсан эмне үчүн сулуу кийинип, адептүү болуп жүрүүгө умтулат?
2. Сен жакшы нерсени жаман нерседен кандай айырмалайсын?
3. Өзүндүн кемчилдиктеринди билесиңбى? Аларды түзөтүүгө аракет кыласыңбы?
4. Досторун кемчилдиктеринди айтышса, капа болбойсунбу?
5. Сен, оболу, кимди жеткилен инсан деп эсептейсин?
6. Сүрөттөргө карап, жеткилендикке жетишшүү жолдору жөнүндө сүйлөп бер.

А)

Б)

В)

Г)

7. Балдар эмне үчүн қуурчактын жакшысын тандоого умтулушат?

СОЦИАЛДЫК ШЕРИКТЕШТИК

Көнүл бурган болсон, бизди курчап турган дүйнө түркүн-түстүү болуп саналат. Ар кандай жердин өзүнө мүнөздүү табияты жана климаты бар. Ошол сыйктуу эле, адамдар менен элдер да ар түркүн, түрдүүчө болушат. Дүйнөдө ар түрдүү улут жана элге, дин жана мазхабга таандык адамдар жашайт. Ал гана эмес, бир улут же бир элге таандык болгон адамдар да дүйнөкарашы, ынанымы, инсандык касиеттери жана кызыкчылыктары боюнча бири-биринен айырмаланышат.

Муну Президентибиз төмөнкү пикирлери аркылуу абдан терен түшүндүрүп берген:

 «Аллахтын өзү инсанды жаратканда, аны түрдүү көрүнүштө, жүзү-көзү гана эмес, жадагалса кулк-мүнөзүн да бири-бирине окшобой турган кылыш жараткан. Жер жүзүндө канча инсан жашаса, манижасынын изи да, ички дүйнөсү да бирдей болгон эки адамды табуу, кезиктириүү кыйын. Демек, бул инсандардын ойлоо жана жашоо мүнөзү да бири-биринен айырмаланаары табигый көрүнүш»¹.

Биздин мамлекетибизде да ар түрдүү улут жана эл, дин өкүлдөрү жашашат. Ар бир түр, ар бир топтун өзүнө мүнөздүү максат-мүдөөсү, кызыкчылыктары, ишеним-ынанымдары бар. Ошону менен биргэ, мына ушул түрдүү катмардагы адамдарды бирдиктүү бир мамлекеттин эли, бирдиктүү бир коомдун мүчөлөрү катары бириктирип тура турган жалпы улуттук максат-мүдөөлөр, таламдар да бар. Булар, улуту, тили, дини жана социалдык келип чыгышына карабастан, бардык Өзбекстандыктар үчүн бирдиктүү Мекен болгон ыйык журтубуздун өсүп-өнүгүшү, тынчтыгы жана бейпилдиги болуп эсептелет. Мамлекетибиздин бардык жарандары мына ушул бийик максат жолунда колду колго берип биргеликте аракет жасашат, пайда болгон тоскоолдук жана кыйынчылыктар-

¹ **Ислам Каримов.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 23-бет.

ды чогуу женип, жетишкен ийгиликтеринен чогуу кубанышат. Социалдык шериктештик идеясы мына ушул биримдикти күчөтүүгө, жалпы максат жолунда бирдиктүү эл болуп аракет жасоого кызмат кылат.

 Социалдык шериктештик кандайдыр бир жумуштуу көнчүлүк болуп аткаруу, б.а. чогуу аракет жасоо дегени.

Социалдык шериктештик идеясы журтубуздагы ар бир инсандын өзүн мамлекетибиздин жараны, анын аймагында жашай турган улуу элдин өкулү деп сезүүсүнө каратылгани менен өтө маанилүү болуп саналат. Мекендештерибиздин өз ара бири-бирине тирек болуп, бири-бирин ардактاشы, Мекенибиздин кызыкчылыктарына каршы болгон ишти өз кызыкчылыгына каршы иш деп билүүсү коомубуздагы жалпы улуттук биримдикти андан да бекемдейт.

Социалдык шериктештик ар кандай коом үчүн турмуштук зарылдык болуп эсептелет. Анткени ушундай шериктештик болбосо, журтта тынчтык жана бейпилдик, өз ара биримдик, ынтымактاشтык болбойт. Мындай баалуулуктар орун албаган, болбогон мамлекет эч качан өнүкпөйт.

Социалдык шериктештиктин тескериси – өз ара чырчатақ, карама-каршылык, талаш жана кек болуп саналат. Мындай терс абалдар эч качан жакшылыка алып келбейт. Анткени социалдык шериктештик болбогон жерде башаламандык, тартипсиздик, жанжал-тополон өкүм сүрөт. Ал эми бир күн жанжал чыккан жерде, өткөн сабактарыбыздан биринде айтылгандай, кырк күн кут-береке болбойт. Буга тарыхтан да, бүгүнкү күнүбүздөн да көптөгөн мисалдарды келтирүү мүмкүн. Мисалы, жаангера Амир Темурдун көзү өткөндөн соң темурий шаазадалардын ортосунда социалдык шериктештик, ынтымакташтык болбогондугу үчүн чоң империя түрдүү хандыктарга бөлүнүп кетти. Мунун натыйжасында журтта тынчтык бузулду, өз ара күрөштөр күчөдү, турмуш изинен чыкты.

 «Бул турмуштун ырайымсыз бир мыйзам ченемдүүлүгү бар. Башкача айтканда, тарыхтын татаал жана чечүүчү бурулуу мезгилинде ар кандай улут жана эл өзүнүн ынактыгы жана биримдигин сактап, өз улуттук кызыкчылыктары жолунда туруктуулук менен турбаса, жоопкерчилик жана сергектигин жогото турган болсо, акыр-акы-

бетте өзүнүн эң чоң, тенсиз байлыгы болгон әгемендүүлүгү жана азаттыгынан айрылышы шексиз»¹.

Демек, әгемендүү жана эркин турмушту асыроонун эң негизги шарттарынан бири – коомдо социалдык шериктештик, өз ара урмат жана мээр-акыбет чөйрөсүн дайыма баркташ, чындал баруудан турат.

Адамдар менен шериктеш болуп жашоо күндөлүк турмушта ар күнү керек болот. Мисалы, сен айрым сабактар боюнча берилген тапшырмаларды эң жакын досторуң менен чогуу аткарасын. Бул да өзүнчө шериктештик. Чакан ишканана ачып, бизнес менен алектенмекчи болгон ишкер өзүнүн каражаты жетиштүү болбосо эмне кылат? Мамлекеттен кредит, б.а. карыз алат же өзүнө окшогон башка ишкер менен бирге ортого акча коюп, иш жүргүзөт. Бул да шериктештик.

 Дыйкан багында мол түшүм жетиштирди. Бирок бул түшүмдү кайра иштептип, андан шербет жана кыямдар даярдоо учун анын ишканасы жок. Анда айтчы, мындаш шартта дыйкан эмне кылат?

Түрдүү түр, улут жана эл өкүлдөрүнүн ортосунда биримдик, шериктештиктин жоктугунан улам дүйнөнүн кәэ бир өлкөлөрүндө бейтынчтык, согуш жана жанжалдар күч алууда, канчалаган күнөөсүз адамдар курман болуп, элдин турмуш даражасы кескин төмөндөп барууда.

Социалдык шериктештик бекем болгон жерде кандай чоң ийгиликтерге жетиштүү мүмкүндүгүн Япония коомуунун мисалында көрүү мүмкүн. Бул мамлекеттин жарандары тили, дини, улуту жана социалдык тиешелүүлүгүнөн көз карандысыз түрдө, Япониянын жалпы кызыкчылыктары жолунда биришишет, өздөрүн бирдиктүү элдин өкүлдөрү деп билишет. Коомдун өнүгүүсү жолундагы ар кандай көйгөй чогуу, шериктештиктин негизинде, мамлекет элиниң жалпы кызыкчылыктарынын пайдасына чечилет. Муну Экин-

¹ **Ислам Каримов.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Т.: «Ma’naviyat» басмасы, 2013-жыл, 51-бет.

чи дүйнөлүк согуштан кийин япон элиниң андан да биригип, өтө аянычтуу абалга түшүп калган мамлекетти дүйнөдөгү эң өнүккөн мамлекеттердин катарына алып чыкканы мисалында да айкын көрүү мүмкүн.

Коомдогу социалдык шериктештик чөйрөсүн пайда кылууда саясий жол башчылар өзгөчө орун тутат. Алар берилгендиң жана мекенди сүйүүчүлүктүн үлгүсүн көрсөтүп, ар түрдүү көз караштардагы топ жана катмарларды бириктirет, жалпы максаттар жолунда шериктештик кылууга үндөйт. Өткөн кылымдын 90-жылдарында Президент Ислам Каримов бүткүл элди эгемендүүлүк идеясынын тегерегинде бириктирип, бекем социалдык шериктештик чөйрөсүн жаратты. Мына ушунун негизинде журутубуз эгемендүүлүккө жетиши.

Мамлекетибиздин башчысынын «O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida» китебинде бул жөнүндө көптөгөн турмуштук мисалдар, тарыхый далилдер келтирилген.

Байыркы жомокторубузда да адамдар биримдикке, шериктештикке чакырылган. Сен элдик жомоктордо данышман ата өз уулдарына бирден тал чыбык берип, сындырып көргүлөчү дегенде, алар тал чыбыктарды кыйналбастан сындыргандыктарын жакшы билесин. Бирок ата ошол тал чыбыктарды чогуу түрдө байлатып, бир боо тал чыбыкты балдарына сындыргылачы деп берген биринчи учурду эстечи. Ошондо балдар бир боо тал чыбыкты сындыра албай коюшкан. Эмне үчүн? Анткени күчтөр бириккенде аларды женүү кыйын.

 Чөлдө сөксөөлдөр, түрдүү өсүмдүк жана бадалдар эмне үчүн жалгыз болуп эмес, тобу менен, чогуу болуп өсөт?
Алар ушундай абалда шамал жана бороондорго, суусуздукка туруштуук бере алат.

Көнүл бурган болсон, алыш сапарга аттанган канаттуулар топ-топ болуп учушат. Тоолордон, деңиздерден, чөлдөрдөн өтүп жатканда алар бир-бирине тирек болушат.

Социалдык шериктештик идеясы да элдерди, бүткүл адамзатты мына ушундай бириктирип, түрдүү коопторду женүүгө, жакшылыкка карай умтулууга үндөйт.

Элибиз эзелтеден тынчтык жана ынтымактуулукту, же бүгүнкү тил менен айтканда, социалдык шериктештики кубаттап келет. Ата-бабаларбызы социалдык шериктештик-

тин негизин үй-бүлөдөн баштоого өзгөчө маани берген. Улуттук баалуулуктарыбызыда да өз ара биримдик бааланат. Көпчүлүктүн катышуусунда өтө турган той-аземдер, ашарлар, айылдаштық, коншучулук салттары мына ушул максатка кызмат кылат.

Учурда Конституциябыз, мыйзамдарыбыз, мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдар, өзүн-өзү башкаруу органдары, таалим-тарбия, маданият мекемелери, түрдүү иш чара жана конференциялар социалдык шериктештик орнотууга кызмат кылат.

Cуроо жана тапшырмалар:

1. Социалдык шериктештик идеясы кандай изги максатка кызмат кылат?
2. «Бириккен озот, бирикпеген тозот» деген макалды чечмелөөгө аракет кыл. Ушундай мазмундагы дагы кандай макалдарды билесин?
3. Бүгүнкү күндө социалдык шериктештиктин негизинде өнүккөн мамлекеттерден кайсыларын билесин?
4. Элибиз өз ара ынтымак, туугандык жана шериктештиktи кандай баалай тургандыгын мисалдар менен түшүндүрүп бер.
5. Сен үйдө, мектепте кимдер менен, кайсы иштерди аткарууда шериктеш болосун?
6. Социалдык шериктештик ар кандай коомдун жашоосу үчүн турмуштук зарылдык экендигин мисалдардын негизинде түшүндүрүп бер.
7. Бул сүрөттөргө карап, биримдик менен шериктештиктин мааниси жөнүндө айтып бер.

A)

Б)

В)

Г)

УЛУТТАР АРАЛЫК БИРИМДИК

Ардактуу окуучу, биздин Мекенибиз – Өзбекстаныбыз көп улуттуу мамлекет. Журтубузда өзбектер менен бирге жүздөн ашуун улут жана элет өкүлдөрү ынтымакта жана ынактыкта жашашат.

 Улуттар аралык ынтымак жана шериктештик – жалпы адамзаттык баалуулук болуп саналат. Ал белгилүү бир коомдо жашап, бирдиктүү максат жолунда эмгектенин жаткан түрдүү улут жана элет өкүлдөрүнүн ынтымактуулугунун негизин чыңдайт, тынчтык жана туруктуулуктун, өнүгүүнүн маанилүү себепчиси болуп кызмат кылат.

Бул дүйнөдөгү ар бир улут – Жараткандын улуу укмушу болуп саналат. Анткени ар бир улут жалпы адамзатка мүнөздүү болгон етө баалуу сапаттарды, өзгөчөлүктөрдү өз тили, өз каада-салттары жана баалуулуктары, кайталангыс турмуш мүнөзү аркылуу көркөм бир түрдө, абалда туюннат. Бир улуттун өкүлү башка улуттун жашоосу, турмуш мүнөзү менен таанышып, өзү үчүн жаны билим жана өзүнө мүнөздүү таасир алат, тажрыйба арттырат.

 Улут, элдеттердин көптүгү жана ар түрдүүлүгү инсанга өздүгүн таануу, улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарынын инсандын турмушундагы орду жана маанисин түшүнүп жетүү мүмкүнчүлүгүн берет.

Белгилүү болгондой, бардык адамдардын байыркы та-мырлары жалпы жана бирдиктүү болуп саналат. Дүйнөдөгү түрдүү улуттардын тили, жашоо мүнөзү жана үрп-адаттары бири-биринен айырмаланса да, алардын үмүт-мүдөөлөрү, материалдык жана руханий керектөөлөрү, турмуштук философиясы дээрлик бирдей. Бардык улуттун өкүлдөрү азат жана эркин жашоону, үй-бүлө куруп, перзент өстүрүп, өзүнөн татыктуу муун калтырууну, ыр-күүлөр жаратып, кооз бак-

дарактар, имараттар, маданият жайларын куруп, ар түрдүү кызыктуу оюндар менен алек болуп, табият менен достошуп, жашоодон ыракаттанууну, бактылуу болууну каалашат. Ушуну менен бирге изгиликти кадырлап, караөзгөйлүктү каалашат. Тарыхый мисалдар да муна айкын далилдеп турат. Мисалы, өткөн кылымда фашизм дүйнө әлдеринин жашоосуна кооп салганда бүткүл адамзат, улуту жана расасына карабастан, ага каршы күрөшкө аттанган болчу.

2011-жылдын март айында Японияда катуу жер ти-тироөнүн натыйжасында шаар жана кыштактар кыйрап, миндеген адамдар курман болуп, бул журт оор абалга түшүп калганда дүйнөдөгү бардык мамлекет жана улут өкүлдөрү бул кайгылуу күндөрдө япон эли менен бирге болуп, ага чын жүрөктөн берилүүчү жардамын аябады.

Биздин улуттук идеябыз элибиздин үмүт-тилектерин айкын чагылдырганы үчүн ар кандай улутчулуктун көрүнүштөрүнөн, башка элет жана әлдерге карата менсингес-тик абалдарынан таптакыр алыс. Элибиз эзелтеден достук, боордоштук идеяларын даңазалап, башка улут өкүлдөрү менен тынчтык, шериктештик, биримдик, мээр-акыбеттин негизинде жашайт,

Эл-журтубуз айланасындагы, дүйнөнүн алыс аймакта-рындагы әлдер менен да байыртадан шериктештикке умту-луп келген. Жаангер Амир Темур бабабыздын Франциянын королу менен кат аркылуу пикир алмашканы, Европанын башка мамлекеттери, атап айтсак, Англия королу Генрих IV,

Кастилия жана Леондун королу Генрих III де Трастамаралар менен дипломатиялык байла-ныштар орноткону мунун айкын далили болуп саналат.

Улуттар аралык биримдик идеясы элибиздин изги инсан-дык сапаттарын туюнтай жана келечекте бул салттарды дагы да байытуу жана өркүндөтүүнү көз-дө тутат. Эгемендүүлүк жылда-рында Өзбекстан дүйнөдөгү бардык әлдер жана мамлекеттер менен достук шериктештик ма-милелерин орнотуп, аларды

дайыма чындал келе жатканы улуттар аралык биримдикти бекемдөөгө татыктуу салым болуп кошулууда. Азыркы күндө мамлекетибиз дүйнөдөгү түрдүү мамлекеттер менен узак мөөнөткө белгиленген кызматташтык келишимдери негизинде өз ара пайдалуу достук мамилелерин өркүндөтүп келүүдө.

Улуттар аралык биримдикке кооп салуучу илдет бул – агрессивдүү улутчулдук жана шовинизм болуп саналат. Мынданай зыяндуу идеялардын таасирине түшкөн кoom кырсыкка учурайт. XX кылымда дүйнөнүн көптөгөн элдерин өз таасирине салууга умтулган фашизм идеясы буга мисал боло алат.

 Улутчулдук бир улуттуу улуулап, башка улуттарды кемсингүйнүү, улут ажыратууну билдириет.

Шовинизм – улутчулдуктун бир түрү болуп, башка улуттарды менсингөө, өзүн аларга караганда жогору коюуга умтулдуу.

«Фашизм» италянча сөз болуп, топ, байлам деген маанилерди билдириет жана жалты кыргын, зордук менен саясат жүргүзүү турган карааэзгөй күчтөрөгө карата айтылат.

Бүгүнкү татаал глобалдашуу доорунда да түрдүү идеялык жана идеологиялык жолдор менен кандайдыр бир эл же улутка мүнөздүү болгон үрп-адат, салт жана баалуулуктарды кемсингүй, жок кылууга каралыган кооптор байкалып турат. Мынданай кооптор, кысым көрсөтүүлөрдүн таасирине түшүп калbastык үчүн дайыма сергек жана сак болуу, илим-билимге таянып жашоо талап кылышат. Бул жөнүндө ой жүгүрткөндө, Журтбашчыбыздын төмөнкү пикирлерин дайыма эсте тутушубуз зарыл:

 «Эгерде аскердик, экономикалык, саясий кысым көрсөтүү болсо, мууну сезүү, көрүү, алдын алуу мүмкүн, бирок идеологиялык кысымды, анын таасири жана кесепеттегрин тезинен байкап алуу абдан кыйын болот. Мына ушундай кырдаалда адам өзүнүн жеке пикирине, мэзгилдердин сыноосунан өткөн турмуштук-улуттук баалуулуктарга, он негизде калыптанган дүйнөкарап жана күчтүү эркке ээ болбосо, ар түрдүү руханий коопторго, алардын кәэде ачык, кәэде жашыруун көрүнүштөгү таасирине туруштук бериши кыйын»¹.

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 113-бет.

Мына ошентип, белгилүү бир мамлекетке ат берген улут менен анда жашап жаткан башка элдердин ортосундагы биirimдик социалдык өнүгүүнүн эң маанилүү факторлору-нан бири болуп саналат.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Ата Мекенибиз – Өзбекстан кандай мамлекет?
2. «Бул күттүү Мекен – баарыбыздык» деген идеянын маа-нисин түшүндүрүп берүүгө аракет кыл.
3. Улуттар аралык биirimдик идеясы эмне учун жалпы адам-заттык баалуулук болуп саналат?
4. Эмне учун ар бир улутту Жараткандын улуу укмушу дейбиз?
5. Дүйнөдөгү бардык адамдар жалпы тамырга ээ, дегенде эмнени түшүнөсүн?
6. Элибизге мүнөздүү болгон доступк, боордоштук сапаттары жөнүндө тарыхый мисалдардын негизинде сүйлөп бер.
7. Дүйнөдө улуттар аралык биirimдикти алсыратуучу, ага кооп салуучу кандай илдөттер бар экендиги жөнүндө айтып бер.
8. Сүрөттөрдө берилген абалдардын улуттар аралык доступк жана биirimдикти чындоого кандай кызмат кылышы жө-нүндө сүйлөп бер.

A)

Б)

В)

Г)

ДИНДЕР АРАЛЫК КЕҢ ПЕЙИЛДҮҮЛҮК

Инсандын жашоосунда башка баалуулуктар катары дин жана диний салттар да маанилүү орун тутат. Дин байыртадан адамзат үчүн зарыл болгон адалдык, аруулук, нысап сыйактуу түшүнүктөрдү өзүндө чагылдырып, адамдарды өз ара дос жана ынак, мээр-акыбеттүү болуп жашоого үндөп келет. Көптөгөн улуттук баалуулуктардын жоголуп кетпестен жашап келе жаткандыгы да диндин мына ушул касиети менен байланышкан.

 «Дин» арабча сөз, ишеним деген маанини билдириет. Дин – ыйык күчтөргө ишенимдин негизинде калыттанган түшүнүк, элестетүү жана эрежелердин системасы болуп саналат.

 Президентибиз диндин маани-мазмунун төмөнкүчө мүнөздөп берген: «Дин эзелтеден инсандын руханиятынын курамдык бөлүгү катары адамзаттын жогорку идеалдары, адамдын акыйкаттык, нысап жана адилеттүүлүк жөнүндөгү үмүт-тилектерин өзүндө камтыган, аларды турктуу эрежелер түрүндө бекемдеп келе жаткан идея жана көз караштардын бүтүн бир системасы болуп саналат»¹.

Дүйнөдөгү бардык диндер изгилик идеяларына негизделет. Алар адамдарды тууралык, борукерлик жана кең пейилдикке, бирөөгө зыян тийгизбөөгө, жаман иштерден тыбылууга, напсинин жетегине түшүп адашпастыкка чакырат. Диний кең пейилдүүлүк идеясы бардык диндерге мүнөздүү болгон мына ушул жалпы принциптерди түшүнгөн түрдө, алардын ортосунда байланыш орнотууга, бардык дин өкүлдөрүн, алар аткара турган диний иш-чара жана амалдарды урмат кылууга, ушундай түрдө алардын күч жана

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 36-бет.

мүмкүнчүлүктөрүн мамлекет, коом, бүтүндөй бир адамзаттын изги максаттарына кызмат кылдырууда өзгөчө орун тутат.

Диндер аралык кең пейилдүүлүк деп, ар түрдүү дин жана мазхаб ээлеринин бири-биринин ынанымын өз ара урмат кылып, түшүнүп, бирдиктүү жергеде, бир мекенде, улуу идея жана ниеттер жолунда шериктеш жана бир болуп жашоосуна айтылат.

Бүгүнкү күндө диндер аралык кең пейилдүүлүккө жетишүү үчүн алардын ортосунда маданий байланыш, практикалык шериктештик байланыштары орнотулуда. Айрыкча, акыркы кылымда адамзаттын башына түшкөн коркунучтар – ядролук согуш коркунучу, экологиялык кырсыктар, террорчулук жана диний экстремизм сыйктуу апаат-балээлер диндерди изгилик, бардык инсандар үчүн бирдиктүү болгон планетабызды сактап калуу жолунда биригүү жана шериктештик кылууга үндөөдө.

Бардык диндердин маңызын изгилик, Жаратканга жана анын кудуретине ишеним, мээрим-ырайым сыйктуу түшүнүктөр түзгөнү үчүн дал мына ушул түшүнүктөр түрдүү дин өкүлдөрүн өз ара байланышка, шериктештиктеке үндөй турган жалпы негиз, фундамент болуп кызмат кылат.

Тынчтык жана туруктуулуктун маанилүү шарты болгон бул идея бүгүнкү күндө динчилдердин гана эмес, ошону менен бирге бүткүл коомдун мұчөлөрүнүн биримдигин да көздө тутат, биримдикке жетишүүнүн зарыл шарттарынан бири болуп эсептелет.

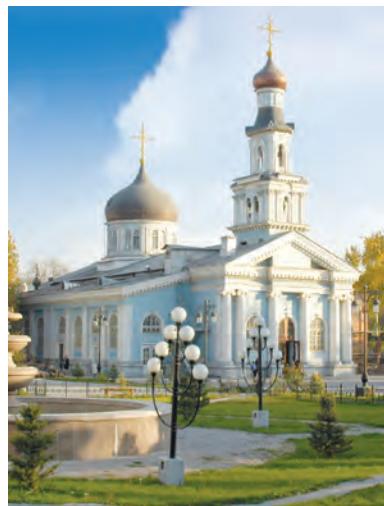

Биздин мемлекетибиздин аймагында байыртадан ислам, христиандык, иудаизм, буддизм сыйктуу диндер өз ара шериктештиктеке жашап келген. Ошондуктан да кылымдар бою ири шаарларыбызда мусулмандардын мечити, христиандардын чиркөөсү, иудаизм динине сыйынуучу еврейлердин синагогу катарлаш иш жүргүзүп келишкен. Анткени байыркы мезгилдерде

Улуу жибек жолу дал мына ушул биздин ири шаарларыбыз аркылуу өткөн. Ошол себептен түрдүү дин өкулдөрү журтубузга келип, бул жерде туруктуу жашап калышкан. Алардын өз диний ынанымына эркин амал кылып, ырасымдарын аткарууга эч ким тоскоол болбогон. Журтубузда тарыхтын эн татаал доорлорунда да диний негиздеги чыр-чатактар чыкпаган. Байыркы шаарларыбыздан табылган табылгалар, көөнө эстеликтер муну даана далилдейт.

Диний кең пейилдүүлүккө тиешелүү ушундай салттар бүгүнкү күнгө чейин улантылууда. Алардын бардыгы элибиздин диндер аралык кең пейилдүүлүк жаатында байтажрыйбага ээ экендинги билдирет.

Элибиз өзүнүн кең пейилдүүлүк сапаттары менен, кайсы улут же динге таандуулугунан көз карандысыз түрдө, инсандын урматын жайына койгон, жардамга муктаж түрдүү эл жана улут өкулдөрүнөн мээримин да, материалдык байлыктарын да аябаган. Буга тарыхтан көптөгөн мисалдарды келтириүү мүмкүн. Айрыкча, 1939-жылдан башталып, 1945-жылга чейин созулган Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде элибиздин жогорку инсандык сапаттары дагы бир жолу сыноодон өттү. Мурдагы СССРдин батыш өлкөлөрүндөгү бүтүн-бүтүн шаар жана кыштактар, аймактар согуштун жалынында калып кетти. Ал жерлерде жашап жаткан тынч элдин өкулдөрү – балдар, аялдар, карыялар тезинен согуш кесепеттери жетип барбаган тынч өлкөлөргө көчүрүлдү. Алардын арасында биздин журтубузга да миллиондогон ачжылаңач, үй-жайсыз, кароосуз кишилер келтирилди. Элибиз ошол оор мезгилде тапкан бары-жок байлыгын фронтко жиберип, кыйын абалда жашап жатканына карабастан, түрдүү улут жана дин өкулдөрүнөн турган мына ушул ададарды өз койнуна алды. Аларга кийим-кече, үй-жай берди, бир тиштем нанын алар менен бөлүштү. Бул чыныгы инсандык, адамгерчилик, кең пейилдүүлүк жана мээр-акыбет-

тин үлгүсү эле. Биз элибиздин мындай сапаттары менен ар канча сыймыктансак арзыйт.

Элибиздин мындай сапаттары мамлекетибиздин гимнинде да өзүнчө баса белгиленген:

*Bag'rikeng o'zbekning o'chmas iymoni –
Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot.
Istiqlol mash'ali, tinchlik posboni,
Haqsevar ona yurt, mangu bo'l obod.*

Бүгүнкү күндө мамлекетибизде бардык диний конфесиялардын иш жүргүзүүсү үчүн жетиштүү шарт-жагдайлар жаратылган. Бул багыттагы укуктук негиздер Өзбекстандын Конституциясында, «Ынаным эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө»гү мыйзамда белгилеп берилген. Журтубузда ондон ашуун конфессияга таандык диний уюмдар бар.

Мамлекетибизде түрдүү улут жана дин өкүлдөрүнүн үрпадат жана каада-салттарынын өнүгүүсү үчүн төң шарттардын түзүп берилип жаткандыгы, диндин түпкү маанисин түшүнүүгө жардам бере турган билим берүү, агартуу мекемелери, маалымат булактарынын көбөйүп бараткандыгы да диндер аралык кең пейилдүүлүктүн күчөшүнө негиз болууда.

Жыйынтыктап айтканда, диндер аралык кең пейилдүүлүк идеясы адамзаттын руханий агартуу негизинде өркүндөө, өз ара шериктеш болуп өнүгүү зарылчылыгынан келип чыккан болуп, ал изгилик жолундагы биримдик бардык дин өкүлдөрүнүн кызыкчылыктарына төп келе тургандыгын таанып билүүгө жана ушунун негизинде аракет кылууга чакырат.

Ардактуу окуучу, мына, улуттук идеябыздын ажырагыс курамдык бөлүктөрүн түзө турган маанилүү түшүнүк жана принциптер менен да кыскача таанышып чыктык. Андыктан, улуттук идеябызда камтылган улуу максаттарды орун-даттуу оболу коомубуздун жана ушул коомдун мүчөсү болгон ар бир инсандын руханий ааламы жана дүйнөкарашындагы он өзгөрүүлөр менен түздөн-түз байланыштуу экендигин унутпа. Ошондуктан, улуттук идеябыздын негизги түшүнүк жана принциптерин жөн гана билүү менен чектелип калbastan, алардын ар бириң өзүн үчүн практикалык ишмердүүлүккө айландырууга аракеттен. Ошондо сен сөзсүз ыйык Мекенибизге татыктуу перзент болуп жетишиесин, көздөгөн изги максаттарына жетесин.

Толеранттуулук – кең пейилдүүлүк сөзүнүн маанилеши болуп, чыдам, чыдамкайлык, таакат кылуу маанилеринде колдонулат.

Диний конфесия – белгилүү бир динге ишенүүчү адамдардын тобу.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Диндер байыртадан кандай идеяларды ишке ашырууга кызмат кылып келүүдө?
2. Президентибиздин дин жөнүндө айткан пикирлери жөнүндө айтып бер?
3. Бүгүнкү күндө диндер аралык кең пейилдүүлүккө жетишүү үчүн кандай иш-чаралар жасалууда?
4. Мамлекетибиздин аймагында байыртадан кызматташтыкта жашап келе жаткан кандай диндерди билесин?
5. Сүрөттөргө карап, кең пейилдүүлүк сапаттары жөнүндө айтып бер?

A)

Б)

B)

Г)

РУХАНИЯТТЫН МААНИЛҮҮ ШАРТТАРЫ

ЖАМААТТЫК СЕЗИМ

Өткөн сабактарыбызда айтып өткөнүбүздөй, улуттук идея-быз, руханиятыбыз элибиздин дилин жана рухун, ага мунөздүү эң маанилүү өзгөчөлүктөрдү да чагылдырат. Бул жөнүндө сөз козгогондо, элибиздин байыркы замандардан баштап отуруктاشып жашагандыгы, жамааттыктын негизинде өз ара ынтымактыкта жашап келгенин белгилеп өтүшүбүз зарыл. Президентибиз Ислам Каримов «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» китебинде эл-журтубузун жашоо мүнөзүнө синип кеткен ушундай принциптер жөнүндө ар тарааптуу токтолуп, элибиз кандай замандарды ашып басып өткөн татаал жана сыймыктуу жолду айкын турмуштук үзүндүлөр аркылуу сүрөттөп берет.

 «Белгилүү болгондой, ар кайсы эл же улуттун ой жүгүртүүсү, жашоо мүнөзү, руханий көз караштары өз-өзүнөн, бош жерде калыптанып калбайт. Алардын пайда болушу жана өркүндөшүндө анык тарыхый, табигый жана социалдык факторлор негиз болоорун бардыгыбыз жакши билебиз. Мисалы, Чыгыш дүйнөсүндө, атап айтсак, өзүбүздүн Орто Азия шартында жамаа болуп жашоо сезими абдан чоң мааниге ээ жана адамдарды бири-бирине жакындаштырууга, бири-бирин колдоп-кубаттап жашоого шарт жаратат. Ушул мааниде, элибиздин жашоо жана ой жүгүртүү мүнөзүнө көз сала турган болсок, башкаларга эч окшобой турган, миң жылдар бою калыптанган, өз ара мамиле гана эмес, ошондой эле жашообуздун ажырагыс бир бөлүгү катары карала турган бир топ өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү көрөбүз»¹.

Мисал учун, эне тилибиздеги мээрим, мээр-акыбет, сүйүү, боорукерлик, кадыр-барк деген, бири-бирин байыта турган сөз айкаштары көбүнеше биздин элибиз учун жакын жана түшүнүктүү болуп, аларды башка тилдерге которуунун өзү кыйын. Анткени бул түшүнүктөр эл-журтубузун турмушу, тарыхы, улуттук

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma’naviyat» басмасы, 2013-жыл, 7–8-беттер.

баалуулук жана салттары менен бирге калыптанып, анын жашоо мүнөзү, дүйнөкарашынын ажырагыс бөлүгү болуп калган.

Албетте, бул түшүнүктөр кулакка жагымдуу угулушу үчүн кимдир бирөө атайылап ойлоп тапкан сөздөр эмес. Алар кылымдар бою элибиздин дүйнөкарашы, руханий жашоосунун негизи катары пайда болгон, ан-сезимибизден терен орун алган чон баалуулуктардын иш жүзүндөгү көрүнүшү болуп саналат.

 «Мисалы, изги адатыбызга айланып кеткен мээр-акыбет түшүнүгүн ала турган болсок, анын өтө терең тарыхый, улуттук, диний тамырлары бар экендигин көрүү мүмкүн. Бул оболу инсандын инсан менен, коншунун коншу менен, туугандын тууган, үй-бүлөнүн үй-бүлө менен, эң негизги-си, жеке инсандын коом менен шайкеш болуп жашоосун, жетим-жесир, бечаралар жана инвалиддерге, мусаапырларга кайрымдуулук кылуу, астейдил, чын жүрөктөн жардам берүүнү билдириет жана мындай сапат элибиздин руханий ааламына сицип кеткенин эч ким тана албайт»¹.

Биз жашап турган азыркы Өзбекстан, Орто Азия аймагында эл эзелтеден өрөөндөрдө, чон суу булактары – дарыя жана сайлардын жээгинде жашап келген. Айланасы чөл жана такыр талаалар менен курчалган, табияты, климаты өтө татаал, тез өзгөрүп туруучу бул аймактагы абалдын өзү бул жердеги улут жана эллеттердин мин жылдар бою бири-бирине жакын тирек болуп, бири-биринин оорун женил кылып жашоону талап кылган. Тактап айтканда, бул жергеде жашай турган адамдардын чачыранды болуп жашоого мүмкүнчүлүгү болбогон. Табияттын өзү, жашоонун өзү аларды жамаа болуп жашоону зарылдыкка айландырган. Мындай жашоо мүнөзү табигый түрдө адамдарды бири-биринин абалынан кабардар болуп, кайгы-кубанычтарын өз ара бөлүшүп, тойдо да, азада да бул турмуштун жүгүн тен тартууга үйрөткөн, инсандардын дилинде жамаанын пикирине урмат рухун күчөткөн.

Жамааттык белгилери бүгүнкү күнгө чейин жашообузда чон орунду ээлеп келүүде. Айрыкча, эгемендүүлүк жылдарында маале уюмуунун кайра калыбына келтирилип, ага жаарандардын өзүн өзү башкаруу мекемеси статусу берилгени жамаатчылык менен байланышкан салт жана баалуулуктарыбыз-

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 8–9-беттер.

дан, үрп-адаттарыбыздын жашоо мүнөзүбүздөн андан да кең орун алуусунда өзүнчө мааниге ээ болууда. Мисалы, ашар, той-тамашаларды маале эли менен кенешип өткөрүү, Нооруз майрамы күндөрүндө халим, сүмөлөк сыйктуу жазгы тамактарды даярдоо, түрдүү оюн-зооктор уюштуруу, жардамга муктаж, каросуз адамдардын абалынан кабар алуу, аларга чын дилден көмөк көрсөтүү, материалдык жактан кем каржыланган үй-бүлөлөрдү колдоп-кубаттоо, жаштардын ахлактык-руханий тарбиясына, мааледеги тазалыкка, көрктөндүрүүгө көнүл буруу менен байланыштуу баалуулуктарыбыз ушулар катарында. Мисалы, ашар чыныгы жамааттык әмгектин, жамаанын каалоосунун жаркын көрүнүшү болуп саналат. Бул иш-чара аркылуу көпчүлүккө бирдей таандык болгон иштер аткарылат. Айталы, маале, кыштак же шаардын көчөлөрү тазаланат, абат кылынат, жамааттык жайлар – маале чогулчу жайлар, чайкана, дүкөн же ашкана курулат. Же ашар жолу менен жардамга муктаж инсандардын жетишпеген кем-каржы толтурулат, аларга материалдык жана иш жүзүндө көмөк берилет.

 Жамааттык турмуш инсанды айлана-чөйрөсүндөгү адамдардын кайғы-кубанычтарына кайдыгер болбоого, башкалар үчүн күйүнүп, өзүн гана эмес, өзгөлөрдү да ойлоп жашоого үйрөтөт. Бул болсо чыныгы адамгерчilik болуп саналат.

 Жамаатчылыкк жана адамгерчилек өз ара жасын жана жалты түшүнүктөр болуп эсептелет. Мээр-акыбет, ар-намыс, башкалардын алдында өзүн тута билүү, боору-кердик, берешендик, кайрымдуулук, бирөөнүн кайгысына шериктеш болуу, кызматташтык сыйктуу инсан үчүн эң зарыл жана баалуу сезим-түшүнүктөр дал ушул жамааттык турмуштун негизинде пайды болот жана өнүгөт.

Бизде жамааттык салттары күчтүү болгондуктан кандайдыр бир ишке кол уруудан мурда көпчүлүктөн кенеш суралат. Көпчүлүк макулдаган иш албетте аягына жетет. Жамааттын урматына арзыгын адам кадыр-барктуу инсан болуп эсептелет. Албетте, бул даражага жетүү оной эмес. Ал үчүн адал әмгектенүү, көпчүлүктүн кызыкчылыгы менен өз кызыкчылыгын шайкеш келтирип жашоо, башкалардын көңүлүнө карап иш тутуу талап кылынат.

Инсан табиятынан дайыма кимдир бирөө менен байланыш түзүп, пикир алмашып, шериктештик кылып жашоого аракет

кылат. Англис жазуучусу Даниэль Дефонун «Робинзо Крузо» романынын каарманы адам жашабаган аралга түшүп калганда, ичиндеги дартын айтып бугун жаза турган, отуруп сүйлөшө турган эч бир маектеш жоктугунан канчалық кыйналганын көз алдына келтир. Байкуш, эмне кылаарын билбей, жаныбарлар, өсүмдүктөр менен «маектешкени» адамзаттын турмушунда жамааттын орду канчалық баа жеткис экендигин билдирибейби?

Өз ара пикирлеш инсандардын ынак жамаа болуп аракет кылуусу күндөлүк турмушта да, иште, эмгекте да чон ийтиликтөргө негиз болот. Эгерде көңүл бурган болсон, белгилүү спорт мелдештеринде кайсы жамаа өз ара жакын жана уюшкан болсо, жеке максат жолунда бир жакадан баш чыгарып аракет кылса, ошол жамаа женет. Мында, эч шексиз, ар бир адамдын өзүнө таандык жөндөм жана таланты, физиологиялық, руханий мүмкүнчүлүктөрү бар экендигин да эсепке алуу керек. Ар бир адам өзүнүн жеке, индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн, түспөлүн сактап калган түрдө, ошол эле учурда жамаада өз ордун табуу жана өзүнө тиешелүү милдетти аткаруусу керек. Ошондо гана мындаай жамаа эн күчтүү жамаа болот.

 Индивидуалдуулук бир инсанга гана таандык өзгөчөлүк жана белгилердин туюнтулушу болуп, инсан үчүн бул да эң зарыл сапат болуп саналат. Бирок индивидуалдуулук өзүнө ашикча баа берүү, өзүн башкалардан жогору деп билүү, жеке кызыкчылыкты гана ойлон жашоого айланып кете турган болсо, инсандын өзү үчүн да, коом үчүн да зыяндуу болот.

Жамааттын баалуу сапаты мына ушул кайталангыс, бири-бирине окшобой турган адамдарды аларды кызыктыра турган, жеке кызыкчылыктарына тиешелүү болгон максаттардын негизинде бириктириет, инсанды кичипейил, адал, башкалардын кайгысына шериктеш болууга үйрөтөт. Мында, айрыкча, жетекчилердин орду тендешсиз болот. Алар жамаанын биргеликте аракеттенүүсүн, каалоолорун ачыкка чыгаруусун, жалпы маанайы жана умтулууларын белгилеп берет. Жетекчи канчалық күчтүү, чечкиндүү, кайраттуу, түрүктүү жана эркүү болсо, жамаа да ошончолук күчтүү болот.

 Окуп жаткан класс жана мектебиң, үй-бүлөң, маалең сен үчүн кадырман жамааң болуп эсептелет. Сенин дүйнөкарашың, сапаттарың дал мына ушул жамааларда калыптанат.

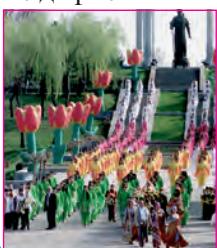
Сенин ата-энен қызмат кыла турган жер әмгек жамаасы болот. Инсандын билим жана тажрыйбасы, көнүккөндүгү ашышы, сапаттарына сапат кошулушу, әмгектенүү, устагашакирттик салттарынын өнүгүшүндө, адал киреше, ырыскы таап жашоосунда әмгек жамаасынын орду эбегейсиз зор.

Теренирээк ойлоп көрсөк, бардыгыбызды өз бооруна алыш бапестеп чонойткон, нан жана туз, илим-билим берген Ата Мекенибиз да түрдүү улут жана элетке таандык инсандардан, ар түрдүү көз караш жана қызықчылыктарга ээ болгон адамдардан турган чон бир жамаа болуп эсептелет. Бул жамаанын жетекчиси Өзбекстандын Президенти болуп саналат. Журтбашчыбыз мына ушул инсандардын қызықчылыктарына толук жооп бере турган жогорку максаттарын белгилеп, элибизди жаны коомду куруу жолунан чечкиндүүлүк менен баштап барууда. Элибиздин чын дилден жасаган әмгеги, өз ара уюшкан жана бириккен жамаа болуп алдыга умтулусу себеп журтубуз чон ийгилик жана натыйжаларга жетишүүдө, дүйнөлүк коомчулукта өзүнүн татыктуу ордун табууда. Бул, албетте, бардыгыбызды кубантат, келечекте мына ушул элдин татыктуу перзенти болуп журтубузундун өнүгүүсү жолунда астейдил қызмат қылууга үгүттөйт.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Элибиздин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү дегенде әмнелерди түшүнөсүн?
2. Эне тилибиздеги мээрим, мээр-акыбет, сүйүү, боорукерлик, кадырбарк деген сөздөрдү әмнене үчүн башка тилдерге каторуу кыйын?
3. Ата-бабаларыбыздын байыртадан жамаа болуп жашоолоруна кандай себептер болгон?
4. Эгемендуулук жылдарында жамаатчылыкка мүнөздүү кандай салт жана баалуулуктарыбыз кайра калыбына келтирилди?
5. Жамаада жетекчинин орду жана таасири кандай?
6. Сен кандайдыр бир жамаага жетекчи болуп көргөнсүнбү?
7. Жамаадан бөлөк абалда, ажыраган түрдө жашоо мүмкүн әмес-тигин турмуштук мисалдар аркылуу түшүндүрүп бер.
8. Төмөнкү сүрөттөрдө элибизге мүнөздүү кандай сапаттар ча-гылдырылганы жөнүндө баяндан бер.

А)

Б)

В)

ИНСАНДЫ ТААНЫП БИЛҮҮ

Ардактуу окуучу, руханиятты инсандан, анын дили, аң-сезими, ой жүгүртүүсү жана дүйнөкарашынан айры түрдө элестетип болбайт. Ошондуктан да Президентибиз Ислам Каримов «Руханиятты түшүнүү, таанып билүү үчүн оболу инсанды түшүнүү, таанып билүү керек»¹, – деп баса белгилейт.

 Инсанды таанып билүү өтө маанилүү сапат, маданият болуп, гуманизм, б.а. инсанды жактоочулуктун негизин белгилеп бере турган жалты адамзаттык баалуулук болуп саналат.

 Инсанды таанып билүү байыркы замандардан бери окумуштуу жана философторду, акындар, сүрөтчүлөр жана композиторлорду, түрдүү кесип ээлерин ойлондуруп келе жаткан абдан татаал маселе.

Дүйнөдөгү канчалаган китечтер, музыкалык жана көркөм сүрөт өнөрү чыгармалары дал мына ушул көйгөйгө – инсанды түшүнүү темасына арналган. Ошого карабастан, бүгүнкү күндө да инсан жөнүндө так жана түгөл бир мүнөздөмө айтууга кыйналабыз. Анткени ар бир инсан – бүтүн бир аалам. Табият, коомдун өзгөрүшү менен ал да өзгөрөт.

 Инсанды түшүнүү адамдан өтө чоң билим жана таж-рыйбаны, эң негизгиси, таза сезим-туюмдар, терен дилди талап кылат.

Инсанды эч кандай күч же курал менен женип, дилин, рухун ээлеп болбайт. Аны түшүнүү, санаалаш, пикирлеш болуп, анын дилине жол табуу аркылуу гана аны менен дос жана шериктеш болуун мүмкүн.

Инсанды түшүнүүдө ал таандык болгон эл, журт жөнүндө, анын ата-бабалары жөнүндө билүү өзгөчө мааниге ээ. Анткени адамдын кулк-мүнөзү, дили, сезим-туюм жана түшүнүктөрү ал туулуп өскөн өлкөдө, элдин мээриминен,

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 29-бет.

ұрп-адат жана салттарынан, ата-бабаларынын мұрасынан азыктанған түрдө калыптанат. Көңүл бурган болсон, кандайдыр бир жерге конокко барсан, жаңы таанышкан адамдарың сага оболу «Кана, мейман, сен каерден болосун, ата-энен, ата-бабаларың ким?» деген суроону берет. Сен жөнүндө керектүү маалыматтарды билип алғандан соң, ошого қарап сенин көңүлүндө табууга, маектешүүгө аракет қылышат.

Бүгүнкү күндө маалымат каражаттары жана технологиялардын ылдамдық менен өнүгүшүнүн натыйжасында адамдардын ортосундагы байланыш, инсандын қыймыл-аракеттерин, руханий дүйнөсүн үйрөнүү, күзөтүү мүмкүнчүлүктөрү да барган сайын күчөп барууда. Албетте, булардын бардыгы инсанды түшүнүү жолунда көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү келтирип чыгарууда. Анткени инсандардын, элдердин ортосундагы чын дилден түзүлгөн байланыштар канчалык күчөсө, алардын бири-бирин түшүнүүсү да ошончолук женил болот. Ошондой эле, дүйнөдөгү элдерди түшүнүү, алар менен рухий жактан жакын болууда алардын көркөм адабияты, театр, кино, музыка жана көркөм сүрөт өнөрү чыгармалары өзгөчө мааниге ээ болот. Анткени алар ар кайсы әлдин дили жана рухун туонтат.

Сен мамлекетибизде көптөгөн искусство жана маданият конференциялары өткөрүлөрүн жакшы билесин, албетте. Атап айтсақ, Жер жүзүнүн бермети деген урматка татыктуу болгон байыркы шаар – Самарканда ар эки жылда бир жолу «Sharq taronaları» эл аралык музыка фестивалы болоорунан кабардарсын. Бул искусство, көркөм өнөр конференциясында дүйнөнүн түрдүү мамлекеттеринен музыка өнөрүнүн өкүлдөрү катышышат. Алар, кудум өз журтунун музыкасы менен бирге элинин дилин да Самарканда алып келгендей болот. Алардын чеберчилик менен аткарған ыр-куүлөрүн угуп, биз дүйнөдөгү ар бир эл жана улуттун кооз руханий дүйнөсү, рухий умтулуулары, таза сезимтуюмдарына шерик болобуз. Эч кандай катормочусуз, түшүндүрмө жана чечмелөөлөрсүз ошол элдердин дилин түшүнөбүз, үмүт-мұдәөлөрүн, жашоо мүнөзүн элестетебиз.

Ошол эле учурда бир чындыкты унұтпастыгыбыз керек: жашоо татаал, кәэде өмүр бою маектеш болуп, бирге жүргөн кадырлуу досунду да түшүнүү қыйын боло турған абалдар болот. Мынданай учурда сезимдерге берилбей, оор-басырыктуулук, ақылдуулук менен иш тутуу, өзүндө досторундун ордuna кооп көрүп, терен ой жүгүртүү орундуу болот. Кәэде мин әскертүү,

насаат кылуу, ачuu сөз, кек сактап, капа болгондон көрө, бир ооз ширин сөз, ордунда иштетилип, дилден жасалган азил-тамаша, чын жүрөктөн мээр көрсөтүү адамга көбүрөөк он таасир этиши жана мин аракеттер менен ачылбаган жүрөктүн ачкычы ушундай түрдө ачылып кетиши мүмкүн.

Бирөөнүн дилин түшүнүү канчалык кыйын болсо, инсандын өзүн таанып билүүсү андан да татаал болот. Ойлоп көргөнсүңбү, адамзат эмне үчүн өмүрү бою жаңылыкка умтулуп, билим алууга, тажрыйба үйрөнүүгө, башкалар менен байланышып жашоого умтулат? Анткени анда оболу өзүнүн кимдигин таанып жетүүгө болгон кызыгуу күчтүү. Канча көп билим жана түшүнүккө ээ болсо, канча көп адамды көрсө, тааныса, өзүн алар менен салыштыруу, окшоштуруу жана өзү жөнүндө жыйынтык чыгаруу мүмкүнчүлүгү да ошончо артат. Андыктан инсан бир өмүр өзүн таанып-билигүгө аракет кылат. «Бул дүйнөгө келип, туура жашадымбы, убактымды пайдасыз иштерге коротподумбу, ата-энемдин, элимдин берген туз-насибин актадымбы?» деген суроолор эртеби-кечпи ар бир адамдын дилинде пайда болушу мүмкүн.

Адам өзүн теренирээк түшүнүп жетүүсү үчүн дайыма сергек жана сак болуп жашоосу, окуудан, үйрөнүүдөн, издениүүдөн бир саамга да токтобостугу зарыл. Жасаган иштери, ката жана кемчиликтерин ар күнү сынчыл баа берип, эсебин чыгарып баруусу зарыл. Ыйык хадистерде «Бешиктен бейитке чейин илим изде», деп бекеринен айтылбаган. Инсан бул дүйнөгө окуп-үйрөнүү, аалам сырларынан кабардар болуу, өздүгүн таанып билүү үчүн келген. Өзүн таанып билген инсан кадырман эли, Мекени, бүткүл адамзаттын алдындағы бурчун, өзүнүн инсандык милдетин да туура түшүнөт.

Ардактуу окуучу, сен дайыма айланандагы инсандарды туура түшүнүүгө аракет кыл. Таанышпы, бейтаанышпы, буга карабастан эч кимден саламынды, жылуу сөзүндү жана мээриминди аяба. Ширин сөзүн, жакшы кулк-мүнөзүн менен баа жеткис байлык болгон инсан дилине жол табаа-рынды эч качан унутпа.

Сен түшүнгөн инсан – эң жакын досуң болуп саналат. Сен түшүнбөгөн инсан – али сен жетип барбаган, сен үчүн ачылбаган аалам болот.

Бул дүйнөдө өзүн, өзгөлөрдү таанып билүүгө аракет кылыш жашай турган адам өз руханиятын дайыма байышып, өркүндөтүп бара турган инсан болуп саналат.

Көнүл бурган болсон, ата-энендин дилиндеги каалоосун алар айтпасынан баамдап, убагында чай демдеп берсөн, туфлисин, кийим-кечесин тазалап койсон, алар канчалык сүйүнөт. Ошол мааниде, инсанды таанып билүү, түшүнүү адамдардын, эн мурда жакын боорукерлериндин, эл-журтундун кызматына шай болуу, зарыл учурларда алардын дартына дарман болуу үчүн керек.

Суроо жана тапшырмалар:

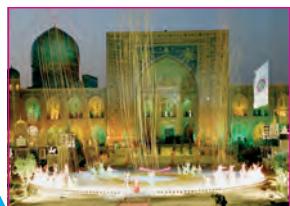
1. «Руханиятты түшүнүү, таанып билүү үчүн оболу инсанды түшүнүү, таанып билүү зарыл» деген сөздөр кайсы китеpte жана ким тарабынан айтылган?
2. Инсанды түшүнүү адамдан эмнелерди талап кылат?
3. Инсандын дилине кандай жол табуу мүмкүн?
4. Кол телефону, интернет, компьютер сыйяктуу маалымат караттары инсанды түшүнүүгө жардам береби?
5. Сен кайсы күү же ырларды жакшы көрөсүн?
6. Бул сүрөттөрдүн арасынан «Sharq taronaları» фестивалы сүрөттөлгөнүн тап жана бул фестивалдын инсанды таанып билүү жолундагы маанисин айт:

A)

Б)

В)

Г)

МЫЙЗАМДЫН ҮСТӨМДҮҮЛҮГҮ

Ардактуу окуучу, Өзбекстан Республикасы Президенти Ислам Каримов тарабынан иштеп чыгылган, журтубузду жогорку өнүгүүгө жетиштирүүнүн беш принциби жөнүндө уккансын, албетте. Бүгүнкү күндө бүткүл дүйнөдө «өнүгүүнүн өзбек модели» катары кең таанып жаткан бул принциптерди, оболу, сага эстетип өтөбүз.

Булар:

1. Экономиканын саясаттан үстөмдүгү жана идеологиядан көз карандысыздыгы.
2. Мамлекеттин башкы реформатор экендиги.
3. Мыйзамдын үстөмдүүлүгү жана жалпыга тендиги.
4. Күчтүү социалдык саясат алыш баруу жана калктын кем каржыланган бөлүгүн социалдык коргоого алуу.
5. Реформаларды баскычтуу түрдө ишке ашыруу.

Бүгүнкү сабагыбыз мына ушул маанилүү багыттардын бири — мамлекетибизде мыйзамдын үстөмдүүлүгү, ага жалпынын бирдей баш ийүүсү зарылдыгы, укуктук маданияттын эмне экени, мыйзамга баш ийүү кандай он жагдайларга ээ жана теске-рисинче, мыйзамга баш ийбестик коомдун турмушуна кандай кооп салышы мүмкүндүгү жөнүндөгү маселелерге арналган.

Адамзат өз өтмүшүндө курган бардык режимдердин, коомдордун тарыхы бир нерседен дарек берет.

Кайсы режим же коомдо мыйзамдуулук үстөмдүү болгон болсо, ошол коом жана мамлекет жогорку өнүгүүгө, тынчтык жана жыргалчылыкка жетишкен.

Буга элибиздин тарыхынан да көптөгөн мисалдарды табуу мүмкүн. Мисалы, «Темур түзүктөрү» чыгармасынан белгилүү болгондой, жаангэр Амир Темур түзгөн мамлекеттин аймагындагы бардык иштер — чоң мамлекетти башкаррудан тартып, жетим-жесирлердин абалынан кабар алууга чейин туруктуу тартиптин негизинде, өз убагында жана үзгүлтүксүз түрдө уюштурулган. Ар бир иштин, масе-

ленин өз әэси – аткаруучусу болгон. Аксакалдар Кеңеші тарабынан кабыл алынган мыйзам-эрежелерге әң өн мансап әзлериңен тартып қадимки жаңандарға чейин – бардығы бирдей амал қылуусу, баш ийүсү талап қылынган. Натыйжада, дүйнө тарыхында аймактық да, экономикалық да, аскердик-сақсий жақтан да әң ири мамлекеттерден бири болгон Амир Темурдун мамлекети ар тараптуу өнүккөн, анын күдүретине дүйнө әли суктануу менен караган.

Тескерисинче, мыйзамдуулук тепселген, адамдын укук жана әркиндиктери тапталған, коомду башкаруу жана әлдин тагдыры өз жайына таштап коюлған мамлекеттер алдыңы өнүгүүгө да, жыргалчылыкка да жетише албаган. Бул маселеде да узакка барбай, өзүбүздүн өтмүшүбүздөн мисал келтирүү пайдалуу. Журтбашчыбыздын «*Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*» китебинде темурийлер бийлигинен соң – XVII қылымдан XX қылымдын баштарына чейин Түркстан жергесинде жүз берген саясий бытырандылык, илимий караңғылык жана өнүгүүдөн артта калгандыктын түпкү себептери терең талкууга алынып:

 «Үч хандыкка бөлүнүп кеткен аймактын узак убакыт өз ара тескери жана қарама-каршылыктар, согуш-жаңжалдар куюнунда калып кеткени экономикалық, финанссылык жана аскердик жөндөм жағынан гана эмес, ошондой эле социалдык-руханий ой жүгүртүүнүн өнүгүүсүндө да көп терс кесептөрди келтирип чыгаргандыгы»¹ өзүнчө баса белгиленет.

Әлдин ынтымагын жана биримдигин сактоо, улуттук қызыкчылыктар жолунда туруктуулук менен туруу, жоопкерчилик жана сергектик болсо мыйзамдуулуктун негизинде пайда болот. Тилекке каршы, тарыхыбыздын «үч хандык доору» деп аталған мезгилиnde мунун тескерисин көрөбүз.

 «Журттун өкүмдарлары жана башкаруучулары әлдин тагдыры жана келечеги жөнүндө кайгыруунун ордуна, өз жеке қызыкчылыктарын бардык нерседен жогору коюп, илимий караңғылык жана унутууга берилип кетүүсүнүн натыйжасында биз бүгүн жашап жаткан аймак жалпы адамзаттық өнүгүү жарайндарынан үзүлүп, өнүгүүдөн кескин артта калып кетти»².

¹ Ислам Каримов. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 50–51-беттер.

² Ошол чыгарма, 51-бет.

Булардан көрүнүп тургандай, мыйзамдуулук ар кандай коомдун өнүгүүсүнүн, жыргалчылыгы жана коопсуздугунун маанилүү шарты, кепили, гаранты болуп эсептелет.

Коомдо мыйзамдуулук иш жүргүзүүсү үчүн бул коомдун укуктук маданияты жогорку даражада болушу зарыл.

 Укуктук маданият – бул инсандардын мамлекет жана укук жөнүндөгү зарыл билимдерди ээлеп алуу даражасы, кишинин мыйзамдарды билүү жана алардын негизинде жашоодо арттырган тажрыйбасы, жалпы укуктук деңгээли болуп саналат.

Укуктук маданият жалпы маданияттын ажырагыс, бөлүнгүс бир бөлүгү болуп эсептелет. Коомдо укуктук маданият орундашы төмөнкү факторлорго тыгыз байланыштуу болот:

1. Мамлекет тарабынан элдин кызыкчылыктарын туюнтуучу укуктук саясаттын иштеп чыгылышы жана ишке ашырылышы.

2. Мамлекетте юридикалык – укук таануучулук илимдеринин өнүккөн болушу.

3. Жалпынын мыйзам жана сот алдында тендиги.

4. Укукту ишке ашыруучу мамлекеттик мекемелердин жана кызмат адамдарынын мыйзамдар боюнча өз укугун, бурчтарын аткарышы, аларды түшүнүп алыши.

5. Укуктук тарбия, үгүттөө-чакыруу иштеринин үзгүлтүксүз жолго коюлушу жана башка.

Эгемендүүлүк жолуна кирген Өзбекстаныбыздын өнүгүүсү укуктук маданиятсыз, адилетсиздик, мыйзамды менсингөө шартында жүрүшү эч мүмкүн эмес эле. Ушул себептүү да Журтбашчыбыз эгемендүүлүккө жетишүүбүздөн бир жарым жыл мурда – 1990-жыл 24-февралда докладында бул маселени эң негизги милдет катары баса белгилейт:

 «Эң оболу, өзүбүзгө мындай суроо беришибиз керек: ар бир жаран, ар бир инсан, үй-бүлөнүн башчысы өкмөттөн эмнени күтүп жатат?

Бардык замандарга жана элдерге мүнөздүү болгон эң негизги, эң маанилүү, эң жалпы максатты тактай турган болсок, мамлекет пайдада болгондон бери, инсан өзүнүн коопсуздугун коргоону, жеке укуктары жана эркиндиктеринин камсыздальшын мамлекеттен күтөт, өкмөттөн жардам издей тургандыгын толук негиз менен айттуу мүмкүн.

Өкмөт ушул табигый талаптарга жооп бере албаса, чындан айтканда, мындай өкмөт эч кимге керек болбойт»¹.

Ошол жылдардан баштап эле мамлекетибизде мыйзамдын үстөмдүүлүгүн камсыздоо, жалпы элдин мыйзам алдында тендигин иш жүзүндө аткаруу боюнча олуттуу реформалар турмушка ашырылды. Анткени, Президентибиздин сөзү менен айтканда, адамдар көп нерсеге чыдаши, сабыр кылышы мүмкүн, бирок адилетсиздикке чыдай албайт. Ушул себептен, республикабызда мурдагы советтер доорунда жол коюлган адилетсиздиктерди, мыйзамсыздыктарды жоуюга киришилди. Бул болсо элибиздин көнүлүн жайына келтириүү менен бирге, анын адилеттүүлүккө, акыйкаттын женип чыгуусуна, мамлекетке жана келечекке ишеним-урматты чындаады. Откөн кылымдын 30–50-жылдарында өткөрүлгөн куугунтуктоо саясатынын бардык курмандарынын аруу наамдарынын кайра калыбына келтирилиши, 80-жылдарда «пахта иши», «өзбектер иши» деген зордук менен жүргүзүлгөн тергөө-иликтөөлөрдүн айынан эркинен ажыратылган бардык айыпсыз кишилердин үй-бүлөлөрүнө кайтарылганы – эгемендүү Өзбекстанда «инсан, анын жашоосу, эркиндиги, намысы, кадыр-баркы жана башка кол тийгис укуктары – ыйык баалуулук болуп саналат» (Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 13-статья) деп эсептелишинин иш жүзүндөгү далили болду.

Президентибиз бул маселедеги иштерди үзгүлтүксүз жолго коюуга чакырып, төмөнкү орчундуу маселелерге көнүл бурган эле:

 «Мыйзам чыгаруу жана укук-тартип орнотуу маселеси үстөмдүүлүк кылбаса, укуктук мамлекет курууну элестетип да болбойт. Мыйзамдын үстөмдүүлүгү – укуктук мамлекеттин негизги принциби болуп эсептелет. Ал турмуштун бардык багыттарында мыйзамдын туруктуу үстөмдүүлүгүн көздө тутат. Эч бир мамлекеттик орган, эч бир чарба жүргүзүүчү жана социалдык-саясий уюм, эч бир кызмат адамы, эч бир адам мыйзамга баш ийүү милдеттемесинен бошотулган болушу мүмкүн эмес. Мыйзам алдында бардыгы бирдей болуп саналат»¹.

¹ Ислам Каримов. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. –Т.: «O'zbekiston» басмасы, 2011-жыл, 128-бет.

² Ислам Каримов. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. –Т.: «O'zbekiston» басмасы, 1996-жыл. 319-бет.

Өткөн доор ичинде мамлекетибизде мыйзам чыгаруунун туруктуу негиздерин жаратуу, инсан укуктары, эркиндиктерин коргоо, мамлекетибиздин ички жана тышкы саясатында адамгерчилик, изгилик, адилеттүүлүк идеяларынын үстөмдүүлүгүн камсыздоого каратылган көптөгөн мыйзам документтери кабыл алышы. Калктын укуктук сабаттуулугун ашыруу аркылуу укуктук маданиятты жогорулатууга каратылган системалуу иштер алыш барылды.

«Укуктук маданият» түшүнүгү «укуктук билим» жана «укуктук сабаттуулук» сыйктуу түшүнүктөр менен тыгыз байланыштуу. Бир нерсеге көнүл бур, укуктук билим мыйзамдардын өзүн гана эмес, ошондой эле аларды турмушка ашыруу менен байланыштуу мыйзамасты документтерин билүүнү да талап кылат. Укуктук сабаттуулук жана билимдин негизинде инсандын укуктук аң-сезими калыптанат. Укуктук аң-сезими жогору адам мыйзамдуулук менен мыйзамсыздыктын айырмасын да жакшы билет, өз укук жана эркиндиктерин коргоо менен бирге, башкалардын укук жана эркиндиктерин урмат кылууну да унутпайт.

 Мыйзамдуулук мыйзам үстөмдүүлүгү, мыйзамга ылайыктуюулук, мыйзамдын негизинде гана жашоо, мыйзамга карши иштерге жол койбоону билдириет.

Мыйзамдуулук өкүм сүргөн жерде тынчтык-амандык, тартип жана адилеттүүлүк орнотулат, инсандардын укук жана эркиндиктери толук камсыздалат. Мыйзамсыздык болсо мыйзамдын жоктугу же ага баш ийбөөнү билдириет. Мыйзамсыздык күч алган жайда эч качан тынчтык-амандык, тартип жана адилеттүүлүк болбайт.

 Башкача кылыш айтканда, укуктук маданияттын эки жагы болуп, ага амал кылуу бардыгынын бурчу болуп эсептелет. Ал, биринчи орунда, инсандын өз укук жана эркиндиктерин жакшы билүү жана алардан толук пайдаланууну талап кылат. Экинчиден болсо, ошол инсандын мыйзам алдындагы, башка инсандар, эли жана Мекени алдындагы бурчу жана милдеттерин да унутпастыгын талап кылат.

Укуктук маданияттуу адам мыйзамдардан корккону учун эмес, аларды урмат кылганы, мыйзамдардын мисалында

элдин каалоо-эркин көргөнү үчүн да мыйзамдын негизинде жашоону өз турмушунун мазмуну деп билет.

Муну дагы да айкын элестетүүбүз үчүн, сенин укук жана эркиндигин кудум сага окшогон башка бир адамдын укук жана эркиндиктеринин чек арасына чейин уланат. Ошол адамдын мыйзамдуу укук жана эркиндиктерин урмат кылуу сенин мыйзам алдындағы милдеттерин болуп эсептөлөт. Анткени укуктук демократиялык мамлекет өз аты менен эркин коом болуп саналат. Анда мажбурлоо жок. Бардык мамилелер жарандардын аң-сезимдүү аракеттенүүсүнө негизделет. Бул коомдо бардыгы эркин жашайт, жашоонун бардык тармактары мыйзамдын негизинде эркин өнүгтөт. Бул мүмкүнчүлөктөрдөн толук кандуу пайдалануу Конституция жана мыйзамдарда белгилеп коюлган милдеттерди баш тартпай аткарууну да талап кылат. Антпесе, мыйзамда көздө тутулган жаза чаралары көрүлөт. Тактап айтканда, мындай коомдо мыйзам берген эркиндик жана мүмкүнчүлүктөрдү өздөштүрүүгө жол коюлбайт.

Ар кандай маданият жогорку аң-сезим жана ой жүгүрттүгө негизделгени сыйктуу, укуктук маданият да адамдарда оболу укуктук ой жүгүрттүү жана дүйнөкарашты калыптандырууну талап кылат. Ал эми укуктук ой жүгүрттүү жана дүйнөкараш болсо Конституцияны, мыйзамдарды, жалпы эле укук илимин үйрөнүү аркылуу калыптанат. Ошондуктан да мамлекетибизде калктын, айрыкча, жаштардын укуктук билим жана маданиятын ашырууга өзгөчө көнүл бурулууда.

Президентибиз 1997-жыл 27-июнда бул маселеде атайын указга кол койгону, 1997-жылдын 29-августунда Олий Мажлис коомдо укуктук маданиятты жогорулатуунун улуттук программасын кабыл алганы, ал эми 2001-жылдын 4-январында болсо, Журтбашчыбыздын «Өзбекстан Республикасынын Конституциясын үйрөнүүнү уюштуруу жөнүндө»гү токтомунун кабыл алынганы да бекеринен эмес.

Мына ушундай көнүл буруунун натыйжасында бүгүнкү күндө мектептерибизде «Конституция алиппеси», «Конституция ааламына саякат» окуу курстары, «Өзбекстан мамлекети жана укугунун негиздери» сыйктуу предметтер окутулууда. Ушул жол менен сендей жаштарыбызда укуктук ой

жүгүртүү жана дүйнөкарашты калыптаандыруу максат кылышп коюлган. Анткени укуктук маданияты жогору инсандар канча көп болсо, элибиз эңсеген жарандык коомун куруу жарайны ошончолук тездешет. Жадагалса, укуктук маданият мекендештерибиздин саясий маданиятын ашырууга да негиз болот. Саясий маданияттуу адам өз алдынча пикирлей алат, өзүн өзү башкарууга жөндөмдүү болот.

Эми руханият менен укуктук маданияттын өз ара байланыштуу жактарына токтололуу.

Чындыгында укуктун өзү да руханияттын жемиши болуп эсептелет. Инсандар өз жашоосун мазмундуу кылуу, тынч жана бейпил жашоо үчүн укук жана милдеттерди туруктуу белгилеп бере турган мыйзамдарды ойлоп тапкан.

Анткени ар бир адам укук жана эркиндикти, ошондой эле, өзүнүн башкалар алдындагы бурч жана милдеттерин жакшы түшүнсө, дүйнөдө жамандык, адилетсиздик, ар түрдүү көнүлсүз окуялар азаят.

Инсандын руханияты жогорулап барган сайын укук жөнүндөгү түшүнүктөрү да толукташа берет. Адамзат андан да көбүрөөк укукка, дагы да көбүрөөк эркиндикке ээ болууну каалайт. Сен тарыхтан окуганындай – XX кылымдын баштарында сөз эркиндиги, басма сөз эркиндиги жана ынаным эркиндиги маселелери көпчүлүк элдер үчүн эңсөө гана болгон. Европа, Америка жана Азияда мына ушул укуктарды талап кылышп адамдар канча күрөш алып барган. Бүгүнкү күндө болсо, мындай эркиндиктер демократиялык коомдордо Конституциялар жана мыйзамдар менен бекемдеп коюлган күндөлүк баалуулукка айланышп калды. Аларсыз эми жашоону элестетип да болбойт.

Азыркы кишилер, руханияты жана пикирлөөсү өзгөргөн-дүгү үчүн, таптакыр башка талаптар менен аренага чыгууда. Атап айтсақ, ядро куралдарын таркатпоо, эл аралык террорчулук жана экстремизмге каршы күрөшүү, айланы-чөйрөнүн булганышына жол койбостук сыйктуу талаптар бүгүн адамзаттын негизги талаптарына айланууда. Бул маселелер Жер жүзүндө жашоону сактоо, адамдардын эң баалуу укугу болгон жашоо укугун асыроо менен байланыштуу болгондугу үчүн олуттуу түрдө күн тартибине коюлууда.

Инсанды руханиятсыз элестетип болбогондой, укук-суз да элестетип болбойт.

Демек, укук да, руханият да инсандын жашоосунун мазмунун белгилеп бере турган негизги факторлор болуп эсептелет. Ошондуктан да, укуктук маданият инсандын коомдук жашоосунда актив катышуусуна мүмкүнчүлүк бере турган, руханий билимин белгилей турган өзүнө мүнөздүү норма болуп эсептелет.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Коомдо мыйзамдын үстөмдүүлүгүнө жетишүү үчүн эмнелер талап кылынат?
2. Мурдагы советтер доорунда инсан укуктары жана эркиндиктерине терс кандай адилетсиздиктер ишке ашырылган дыгы жөнүндө карылардан эмнелерди уккансын?
3. Мыйзам үстөмдүүлүгү менен мамлекеттердин өнүгүүсүнүн ортосунда кандай байланыштар бар?
4. Укуктук маданият деген эмне?
5. Инсан укуктук маданиятка ээ болбосо, кандай абалга түшүүсү мүмкүндүгүн мисалдардын жардамында чечмелеп бер.
6. Мамлекетибиздин билим берүү системасында жаштардын укуктук дүйнөкарашы жана билимин өстүрүү жолунда ишке ашырылып жаткан иш-чаралар жөнүндө сүйлөп бер.
7. Төмөнкү сүрөттөрдүн негизинде мыйзамдуулуктун камсыздалышы коомдун турмушунда канчалык маанилүүлүгү жөнүндө айт.

A)

Б)

В)

Г)

ИНТЕРНЕТТЕН ПАЙДАЛАНУУ МАДАНИЯТЫ

(Практикалык сабак)

Ушул практикалык көнүгүүдө мугалимин жана сен төмөнкү маселелерге өзгөчө көңүл бурсаң максатка ылайыктуу болот:

- Интернет системасынын пайда болуу тарыхы;
- бул системанын чексиз мүмкүнчүлүктөрү жана андагы тездик себептери;
- ушул система адамзаттын өз ара маалымат алмашуусу, экономикалык байланыштардын тездешүүсү, саясий жана социалдык жааттардагы жаңылыктардан кабардар болуу, мекемелер жана миллиондорон кишилердин ортосундагы маданий байланыштардын жөнүлдешүүсү сыйктуу көптөгөн он мүмкүнчүлүктөрдү жаратканы;
- ошону менен бирге, Интернет системасынан түрдүү караөзгөйлүк максаттарда пайдаланууга аракеттенип жаткан бузгунчу кишилер, алар тарабынан ушул системага киритип жиберилип жаткан жалаалар, жалган кабар жана видео үзүндүлөрдүн өтө көбөйгөнү;
- Интернеттин инсандын дили жана аң-сезимин уулоого, ахлагы жана психикасына терс таасир көрсөтүүгө багытталган көптөгөн сайттары бар экендиги;
- ушул системадан өнүмдүү пайдаланмакчы болгон киши, оболу, өзүнө кандай маалымат зарылдыгын, аны каерден издөө туура болушун мурдатан билүүсү жогоруда айтып өтүлгөн кооптордон сактануунун маанилүү фактору экендиги;
- Интернеттеги журтубузга тиешелүү сайттардан көбүрөөк пайдалануу жаштардын илим-билимин жогорулатууга, Мекенибиздин тарыхы жана бүгүнкү күнү жөнүндө калыс жана так маалыматтар алуу мүмкүнчүлүгүн жаратуу;
- Интернеттен алынган дүйнө илими, маданияты, түрдүү мамлекеттердин тарыхы жана бүгүнү жөнүндөгү маалыматтарды өз ара салыштыруу, ошол маалыматтардын ишеничтүүлүгүн аныктоодо зарыл экендиги жана башкалар.

Практикалык көнүгүү үчүн адабияттар:

1. Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat», 2013-жыл, 128–132-беттер.
2. Ислам Каримов. Vatan va xalq mangu qoladi. –Т.: Алишер Навоий атындағы Өзбекстан Улуттук китепканасының басмасы, 2010-жыл, 95–97-беттер.
3. Президент Ислам Каримовдун «Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti» темасындағы әл аралық конференцияның ачылыышында сүйлөгөн доклады. –Т.: «Xalq so'zi» газетасы, 2012-жыл, 17-февраль саны.
4. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushunchalar, tamoyillar va atamalar. –Т.: «Yangi asr avlodii» басмасы, 123–124-беттер.

ТЕКШЕРҮҮ ИШИ

ТАПШЫРМА: *«Улуттук өздүктуу таанып билүү»* темасында реферат далярда.

Аны жазууда төмөнкү маселелер боюнча өз алдынча пикир жүргүзүүгө аракет кыл:

- Журтбашчыбыздын «O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida» (китебинин 66–71, 174–178, 222–226, 249–253 жана 272–274-беттери) жана «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» китебинде (чыгарманын 5–7 жана 29–35-беттери) ушул маселе боюнча билдирген ой-пикирлери;
- улуттук өздүгүн таанып билбegen әл, улуттук өздүгүнөн ажыратуу үчүн алып барылган саясат жана анын кесептеттери;
- өздүктуу таанып билүү тарыхый эстутумду ойготуудан башталышы;
- эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан баштап журтбузда улуттук өздүктуу таанып билүү, түшүнүү бағытында ишке ашырылып жаткан чыныгы тарыхый иштер;
- улуттук өздүктуу таанып билүү жеке инсан, улут, элдин дилинде улуттук ар-намыс жана сыймык сезиминин күчөшүндө маанилүү фактор экени;
- өздүгүн тааныгын әл жаркын келечекке карай турруктуу ишеним менен кароосу жана башка маселелер.

РУХАНИЯТ – КООМ ЖАНА УЛУТТУН ӨНҮГҮҮСҮНҮН БАШКЫ ФАКТОРУ

РУХАНИЯТ – ИНСАН ЖАНА КООМДУН МАДАНИЯТЫНЫН НЕГИЗИ

Урматтуу окуучулар, бүгүнкү күнгө чейин алган билимдеринден түшүнүп жеткениндей, руханият инсанга гана мүнөздүү сапат болуп саналат. Анткени дүйнөдөгү жандыктардын ичинде бир эле адам гана өз алдына максат кооп, ойлоп-пикирлеп жашайт. Руханият таануучу окумуштуу Абдурахим Эркаев бул маселеде төмөнкү пикирлерди айтат: «Табиятта руханият жок. Биз жаныбарлар дүйнөсүнүн түрлөрү, типтери, тукуму жана башка белгилерине карап аларды адептүү жана ыймандуу, назик диттүү, кудайга ишенген же ыймансыз, кудайсыздыкка берилген жана башка дей албайбыз. Эгерде дагы да тагыраак жана реалду мисалдардын жардамында айта турган болсок, «мына бул донуз менен эшек – дити назик, сезимтал, тигил экөө өтө ыймандуу, ал эми булары болсо нысапсыз жана кол караган», деген сөздөрдү ақылга сыйдырып болбойт. Өсүмдүктөр дүйнөсү жөнүндө ушундай мааниде пикир билдириүүнүн өзү ашыкча»¹.

Мындан көрүнүп тургандай, биз руханият жана аны менен байланыштуу түшүнүктөр жөнүндө сөз козгогону бузда, жалаң гана инсанга мүнөздүү жогорку сезим-туюмдар, көнүк-көнүктөр, тажрыйбалардан келип чыгабыз, ушуларга таянабыз.

 Дагы бир нерсени жакшы билип алуубуз керек, руханияттын социалдык кубулуш катары эсептөлээрин. Бул дегени анын пайда болушу, өркүндөшү, муундан муунга отушу инсандын ишмердүүлүгү менен байланыштуу болот.

Инсандардын ишмердүүлүгү болсо өз ара биригип коомдун турмушун келтирип чыгарат. Демек, инсан жана анын ишмердүүлүгүсүз, коомдун социалдык турмушусуз руханиятты элестетип болбойт. Журтбашчыбыз руханияттын инсандын аң-сезими жана дилине синишин төмөнкүчө түшүндүрөт:

¹ А. Эркаев. Ma'naviyat va taraqqiyot. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2009-жыл, 19-бет.

«Руханият инсандын кан-жаны, жүрөгүнө чейин жылдар бою эне сүтү, үй-бүлө тарбиясы, аталардын үгүт-насааты, Мекен сезими, бул турмуштун кээде ачуу, кээде кубанычтуу сабактары менен тамчы-тамчы болуп сиңип барат»¹.

Эми Президентибиздин ушул мүнөздөмөсүнүн негизнде жаткан маани-мазмунду теренирээк түшүнүүгө аракет кылалы.

Руханият инсандын кан-жанына, жүрөгүнө чейин сиңе турган сезим-туюмдар, көз караш жана көнүкмөлөрдүн комплекси болсо, демек, аларды көз менен көрүп, кол менен кармап, түсүн же болбосо жытын билүү мүмкүн эмес. Руханият инсандын психикасында, дили жана ан-сезиминде калыптанып улгаят. Руханий баалуулуктар ата-бабалар чо-гулткан турмуштук тажрыйбалар, үлгүлөр, идея жана көз караштар түрүндө кийинки муундарга өтүп барат.

Булардын катарына энелердин бешик ыры да, үй-бүлө-дөгү мамилелер да, улуу адамдар калтырган баалуу китеңтер, маданий эстеликтер түрүндөгү руханий-агартуу булактары да, бүгүнкү күн чыгармачылдары жаратып жаткан чыгармалар, окумуштуулардын ачыльштары да кирет.

Мекен сезиминин өзү эмне, ал инсан дилинде кандай пайда болот, эмнелердин жардамында өнүгтөт, деген маселелер жөнүндө болсо сени менен төмөнкү класстарда маектешкен элек.

Журтбашчыбыз инсан руханиятынын калыптануусунда «турмуштун кээде ачуу, кээде кубанычтуу сабактары» да маанилүү орун тутушуна көнүл бурага. Азырга чейин алган билим жана тажрыйбаларындан билип жаткан болсон, жашоо түрдүү татаалдыктарга, карама-каршылыктарга толо. Анда кубанычтуу күндөр менен бирге, түйшүктүү, кыйын учурлар да көп болот. Муну кара, бул бардык түйшүктөр, кыйынчылыктар көбүнese дал сени менен биздей адамдардын иш-аракети себеп келип чыгат. Башкача айтканда, айрым адамдардын руханиятындагы кемтиктер, кишилерде учурай турган ыймансыздык, ахлаксыздык, нысап жана ынанымдын күчсүздүгү башка инсандар үчүн канчалаган көйгөйлөрдү туудурат. Демек, мына ушул кемчилдик жана кесирлерден алган ачуу сабактарыбыз сени менен бизге да үлгү болушу зарыл. Андыктан өзүбүздө да мындаи кусурлар болбосун, ушул

¹ **Ислам Каримов.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 28-бет.

жолдо жасай турган жакшы иш-аракеттерибиз руханий аала-мыбыздын аруу болушуна негиз жаратсын.

 Президентибиз «*Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*» чыгармасында руханиятты калыптандыра турган негизги нормалар катары төмөнкүлөрдү бирме-бир санайт:

1. Руханий мурас, маданий байлыктар, көөнө тарыхый эстеликтер.
2. Элдик оозеки чыгармачылык.
3. Ыйык динибиз.
4. Улуу окумуштууларыбыз, ойчул бабала-рыбыздын тенденциясиз илимий-чыгармачыл ачылыштары.
5. Ўй-булө, анын орду жана таасири.
6. Мааленин ролу жана мааниси.
7. Таалим-тарбия системасы.

Эгерде көнүл бурган болсон, инсандын, атап айтсак, биздин журтубузда туулуп-өскөн адамдардын турмушун жогоруда санап өтүлгөн баалуулуктарсыз элестетип болбойт. Чындыгында да биздин өлкөбүздө дүйнөгө таанымал көптөгөн маданий байлыктар, көөнө тарыхый эстеликтер курулган.

 «Мамлекетибиздин аймагында бар болгон төрт мин-ден ашуун материалдык-руханий эстелик жалпы дүйнөлүк мурастын баалуу үлгүсү катары ЮНЕСКО нун тизмесине киргизилгени да бул пикирди далилдейт»¹.

Алардын арасында мындан дээрлик үч мин жыл мурда Харезм оазисинде жаратылган «Авесто» китеби өзгөчө көнүл бурууга татыктуу. Бул китептин түпкү маани-манзызын белгилеп бере турган «Изги пикир, изги сөз, изги иш» деген башкы идеясы алигече өз актуалдуулугун, маанисин жоготкон эмес.

 «Авесто»догу бул окуу боюнча инсандын ыйманыннымы үч таянычка негизделет: биринчиси – пикирлердин аруулугу, экинчиси – сөзгө туруктуулук, үчүнчүсү – жасаган иштердин адамгерчиликтүүлүгү.

Байыркы бабаларыбыз балдардын жалаң гана кемчилдиксиз төрөлүшү жана бөбөктүгүнөн дene тарбиясына олуттуу көнүл буруп гана калbastan, алардын илим жана билим үйрөнүүсү, руханий аруу болушу, жакшылык жана изгилик сапаттарын ээлешине жөнүндө да чоң камкордук кылышкан.

Уул балдар эл-жүрттун болочок коргоочулары болгондуктан күрөшүү, атка суулук салуу, аны ээри менен токуп

¹ Ислам Каримов. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 30–31-беттер.

минүү, ат жана төөнү башкаруу, чарбагы кароо, аны жырткыч айбан жана каракчылардан кайтаруу үчүн 50 дөн ашуун аскердик, күжүрмөн куралдарды иштете билүү тажрыйбасын өздөштүрүүсү милдеттүү болгон. Аларга дагы 30 түрдүү аскердик өнөрдүн түрлөрү үйрөтүлгөн.

Кыз балдар да жүндөн ийик менен жип ийрүү, кездемелер токуу, кийимдер тигүүдөн сырткары, уул балдар менен күрөшкө түшүү, чабандоздук, кылыч ойнотуу, калкан тутуп өзүн душмандан коргоо, атта ар түрдүү тоскоолдордон секирип өтүү, сууда сүзүү, узакка чуркоо, найза ыргытуу, жаадан ок атуу жана башка күчтүк-аскердик көнүгүүлөрдү аткарууга үйрөтүлгөн.

Ушундай түрдө бабаларыбыз перзенттердин тени-жанын, жан дүйнөсүн, психикасын тапташкан, тарбиялашкан. Алар изгилик, жакшылык, ыймандуулукту қара күчтөрдүн кол салуусу жана коопуна қаршы күч-кубат булагы деп билишкен. Караөзгөйлүктүн жолун тосууга қаршы тура ала турган физиологиялык да, руханий да сактануу тосмосу, коргонун пайда кылышкан.

Көпчүлүгүбүз элибиздин байыркы жомокторун, уламыштарын, дастандарын жыргап угабыз, окуйбуз. Аларда сүрөттөлгөн окуя-кубулуштар, каармандардын эрдиги дилибизди толкундантат, билимибизди арттырат, чыгармачыл элестетүүлөрүбүздү кенейтет. Жадагалса, аларда элибиздин азаттык жана эркиндикке, жыргал жана тынч жашоого болгон эзелки үмүт-тилектери камтылган. Элдик оозеки чыгармачылык деген аталыш менен бизге чейин зыянсыз жетип келген мына ушул руханий байлыктарыбыздын арасында «Алпамыш» дастаны өзүнчө көркөмдүккө ээ. Журтбашчыбыз бул чыгармага төмөнкүчө жогорку баа берет:

 «**Эгерде элибиздин байыркы жана шандуу тарыхы бүтпөс бир дастан болсо, «Алпамыш» мына ушул дастандын алтын саптары, десек, туура болот. Бул классикалык чыгармада тарых бороондорунан, өмүр-өлүм сыноолорунан аман чыгып, өздүгүн дайыма сактаган эл-журтубуздун кең пейилдүүлүк, чыдам, берешендик, туруктуулук жана берилгендиң сыйктуу изги сапаттары өз чечимин тапкан**»¹.

Чындыгында да, дастандын башкы каармандары болгон Алпамыш менен Барчынайдын башына не көргүлүктөр

¹ **Ислам Каримов.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 33-бет.

түшпөйт. Бул эки жаш журтту, бийлиktи жоолордон тазалоо, түрдүү айла-амалдар, алдоолорго алданбай максатты көздөй умтулуп, элge зулум кылмакчы болгондорго татыктуу сокку берүү, акыр-аягында өз элине, Ата журтуна татыктуу ээлик кылуудай жоопкерчиликтүү милдеттерди сыймык менен ат-карышат. Бул күрөштөрдө алардын туулуп өскөн журтуна мээрими, достукка туруктуулук, тууган-уруктарга ченемсиз ырайымы, аруу маhabаты сыноодон өтөт, чыналат. Журтбаш-чыбыз элибиздин байыркы жана шанду тарыхын бүтпөс бир дастан деп, «Алпамыш»ты болсо ушул дастандын алтын саптары деп баалоосунун негизинде мына ушул чындык турат. Тактап айтканда элибизге мүнөздүү болгон, аны кылымдар сыноосунан аман алып чыккан бардык жогорку сапаттар мына ушул дастанда түбөлүккө бүтпөс ырдай даңазаланган.

Инсандын, элдин руханиятын калыптандыра турган не-гизги нормалардын катарына кире турган ыйык динибиз, ойчул бабаларыбыздын тендешсиз илимий-чыгармачыл ачылыштары, үй-бүлө жана маале, таалим-табия система-сынын ролу жана мааниси жөнүндө өткөн сабактарыбызда бир аз айтып өткөн болсок, кийинки сабактарда да аларга өз-өзүнчө токтолобуз.

Ал эми азыр болсо инсандын руханиятынын калыпта-нуусунда өзгөчө орун тута турган сабыр-канаат, мээрим-жардам, жакшылык жана жамандык сыйктуу түшүнүктөргө түшүндүрмө берип, аларды түшүнүп аракет кылабыз.

 «Топук кылуу» түшүнүгү жашоодо оордуктарга чыдоо, напсина тыюу, азга да, көпкө да сабырлуу болууну түшүндүрөт.

Адамдын жашоосунда ар түрдүү коқустуктар, бактылуу жана бактысыз, жакшы жана жаман күндөр болушу табигый. Бирок инсан бактысыздыктын артынан бакыт, жамандыктын сонунан жакшылык, муктаждыктын артынан жыргалчылык келишине ишенип, ушуга аракет кылып жашашы керек. Турмуштун оордуктарына, татаалдыктарына турштук берген, аларды чыдам менен женген кишилер жакшы күндөргө да, жарыкчылыктарга да, сөзсүз, жетишишет.

Егерде жаныбарлардын жашоосуна назар салсан, аларда канаат, сабыр кылуу сезими күчсүздүгүнүн айынан да өтө кайтуу, коркунучтуу окуялардын болуп өтүшүнүн күбөсү болосун. Айрым айбандар жегенге тамак таба албай калган учурларда өзүнүн үйүрүндөгү, тобундагыларга, ал гана эмес, өзүнүн балдарына да кол салат, аларды жырткычтарча жеп, напсисин кандырат.

!/// Кимдин табиятында канаат, сабыр, шүгүрчүлүк сезимдери күчтүү болсо, мындай инсан адамдык чек арасынан эч качан чыкпайт, бирөөнүн жардамына күнүн калбайт, башкалардын жалган жардамынан алыс болот.

Чындыгында, жалган жардамга себеп боло турган жакшылыктын бири да, жакшылык деп эсептелбейт. Өзүн урматтай турган, барктай турган адам мындай «жакшылык»ка муктаждык сезбейт, тескерисинче, өз күчүн, эркин, сабыр-канаатын ишке салып, бардык нерсеге өзү жетишет. Өзбекстан Каарманы, эл акыны Абдулла Ариповдун «Илтимос» (Өтүнүч) аттуу ырында дал ушуга үгүттөйт:

*Тентиреп жолдордо калсаң дагы ач,
Сабыр-канаатты башка кылгын таажы.
Март эмес жолдошко болбогун муктаж.
Эч качан жалынууга күнүң калбасын.*

Эмне үчүн акын жoomарт эмес достон мынчалык беziлдеп калган? Өтүнүүнүн, кандайдыр бир маселеде башкалардан көмөк алуунун эмнеси жаман? Жашоодо адамдардын бири-бирине иши түшүшү, каалайбы-жокпу, алар бири-биринен бир нерселерди суроолору табигый нерсе-го!

Сөздүн баары ошол өтүнүчтү кимге кылууда, кимден жардам күтүүдө. Акын жoomарт эмес – майдачыл, март эмес, жасаган азыраак жакшылыгын бирөөлөргө карыздай кылыш көрсөтө турган адамдарга жалынбастыкты уктурууп жатат. Анткени, ырда дүйнөдөгү жамандардын ичинде эн жаманы, жакшылыгын жүзүнө салуу болуп саналат. Ал, нан берип ыранынды саргартканга тен. Акылың бүтүн, алты санын аман болсо, эч качан суранууга күнүң калбасын деген маанилер камтылган.

!/// Чынында эле, адамдын ақылы бүтүн, ден соолугу чың болсо, ушул ақылы жана күчүн ишке салса, бул дүйнөдө көп максаттарына жетиши мүмкүн.

Элибиз бул жаатта өтө март, берешен эл болуп эсептелет. Эн оор учурларда да биздин элибиз өзүнүн инсандык сапатын жоготпогон, намысын колдон бербеген. Чоң аталарындан өмүрүндө башынан өткөргөн окуяларды көбүрөөк айтып берүүлөрүн сурансан, аларды угууну үйрөнсөн жаман болбос эле. Себеби, алар элибиздин өткөн тарыхынан абдан көп үлгүлүү окуяларды сага айтып берүүлөрү мүмкүн. Алсак,

Экинчи дүйнөлүк согуш, согуштан кийинки оор жылдарда элибиз көп кыйынчылыктарга чон эрдик менен турштук бергени, фронтко жана согуштун айынан кыйраган өлкөлөргө тамак-аш жана башка материалдык байлыктарды жиберип турганы жөнүндө алардан жандуу ангемелерди угасын. Бул ангемелер эмнеден кабар берет? Элибиздин өзгөчө жоомарт экендиги, сабырлуу жана чыдамынын чексиздиги, адамгерчилигинен болуп санаат!

Ошол эле учурда бул эл башкалардын алдында тили кысык болбостукту, башкалардын жардамына күнү калбастыкты да өзүнө максат кылып алган. Анын ордуна, биздин элибиз бардык кыйынчылык жана кемчилдиктерди сабырдуулук менен, чыдам менен жеңет. Анткени, сабырдуулук аркылуу максат кылынган көптөгөн иштер ишке ашуусун, сабырсыздыктын натыйжасында болсо адам жүргөн жолунан адашаарын элибиз жакшы билет.

Күзөткөн болсоң, адамдардын турмушу дайыма эле бирдей жүрө бербейт. Айрыкча, үй-бүлөлүк шартта ар түрдүү оордук, жетишпестиктер болуп турушу табигый көрүнүш. Ата-энен сенин өтүнүчүндү биринчи жолу чын дилинен аткарса, кийинки жолу аны аткарышка колу кыскалык кылышы да мүмкүн. Мына ушундай кырдаалдарда аларды туура түшүнүшүн, кыжаалат кылбастыгын өтө зарыл.

Чынын айтканда, ушундай мамилени – сабыр-канаатты көргөн ата-энендин сага болгон мээрими ого бетер ашат, мүмкүн болушунча батыраак сенин өтүнүчүндү аткарууга аракет кылышат.

Көрүп турганында, сенин сабыр-такааттуулугун да үй-бүлөлүк чөйрөнүн жакшыруусуна, өз ара мамилелердеги жылуулуктун күчөшүнө себеп болот. Элибиз бекеринен:

*Топук кылсаң жыгачтан халва бутөт,
Сабырсыздар өз бутунан өзү жисмет, – дебеген.*

Анткени, адамда сабыр-такаат, канаат болбосо, ал ачкөз, мал-дүйнөгө тойбой турган, байлык жана дүйнөнүн артынан сая кууган адамга айланат да калат. Ал эми бул болсо, адамды тууган-уруктан, жоро-жолдоштон, акыр-аягы, коомдон бөлүнүп калуусуна алып келет. Тарыхка назар сала турган болсок, адамзаттын башына түшкөн көптөгөн аянычтуу көргүлүктөр, согуштар, талап-тоноолордун негизинде дал мына ушул терс сапаттар, терс көрүнүштөр турганына күбө болобуз.

Мектептеги тарых сабагында абдан көп согуштар жөнүндөгү маалыматтарды окуп жатасың. Көңүл буруп карачы, не деген мамлекеттер, империялар, мамлекеттик түзүмдөр бир ууч адамдардын сабырсыздыгы, ачкөздүгү, шүгүрсүздүгүнүн айынан бүлгүнгө учуралган. Дал ушул сабырсыздык апааты уулдун атасына, иинин агасына каршы согуш баштап, миндеген күнөөсүз адамдардын өмүрүн куруттуга себеп болбонбу?

Ата-бабаларыбыз канчалык мээримдүү, боорукер болгондугу жөнүндө тарых сабактарында көптөгөн үлгүлүү маалыматтарды уккансың. Азыр болсо ошону эсиңе салабыз, мээрим да, боорукердик да бирөөгө мактануу максатында жасалбайт. Элибиз «Он колун бергенин сол колун билбесин» дейт. Бул дегени – башкаларга кыла турган ар бир жакшылыгыбыз калыс, чын дилден болушу керектигин билдириет.

Ошондо гана жасалган жакшылыктын берекеси болот, сооп алып келет. Дагы бир нерсе – биздин элибиз ар-намысты өтө катуу кармайт. Кээ бир адамдар ар канча кыйналса да, бирөөгө билдирибестикке, кайгысын жарыя кылбастыкка адаттанган. Ошондой экен, бул адамдарга кылышына турган көмөк, жакшылык да артыкча жарыя кылышынбастыгы, эч кимди кыжаалатка салбастыгы керек.

! // Классташтардын ортосундагы өз ара мамиледе мээр-акыбет сезимдери күчтүү болсо, бул класстын куту башкача болушу анык. Ошондой эле, инсанды жактоочулук, адилеттүүлүк, мээрим жана жардам адам баласын, жамааны, коомду кооздоп тура турган өлбөсөзгөчөлүк болуп саналат.

Балдар, дагы бир нерсени билип алгыла, жашоо бар экен, жакшылык менен жамандык, изгилик менен караөзгөйлүктүн ортосундагы алышуу токтобойт. Өзбекстан Каар-

маны эл ақыны Эркин Вахидов жашоонун бул ачуу чындыгын «Жамандын сөзү» деген ырында мындайча берген эле:

*Бул ааламдын койну кең,
Жакшыга, жаманга төң.
Күн сызып көктө күндүз,
Нур чачат бизге бирдей.
Менин гана койнумда таш бар,
Мындан сенин көзүңдө жаш бар.
Сен жүрөсүң көтөрүп чырак,
Мен койгонмун жолуңа тузак.*

Демек, биз жамандардын койнундагы таштан – карапаэзгөй ниеттери, алдамчы идеялары, бизге жат болгон идеологиялары, адеп-ахлагыбызга терс көз караштарынан дайыма сак болушубуз, дилибизди асырашыбыз керек.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Жогорку руханиятты инсан жана коом маданиятынын негизи деп билишибиздин себеби эмнеде?
2. Руханият инсандын аң-сезимине, дилине эмне үчүн жылдар бою синип барат? Бул жарайанды тездетүүнүн аргасы барбы?
3. «Авесто» китебинде илгери сүрүлгөн өлбөс идеянын маани-мазмунун кененирээк чечмелей аласынбы?
4. Журтбашчыбыз элибиздин байыркы жана шандуу тарыхын эмне үчүн «түгөнбөс бир дастан»га окшотот?
5. Сабыр-канаат инсандын жашоосунда кандай мааниге ээ? Сабырсыздыкчы?
6. Сабырсыздык кылып кыжаалат болгон учурларынды эстей-синби? Бул жөнүндө классташтарыңа айтып бере аласынбы?
7. Жакшылыгын жүзгө салуу деген эмне? Жашоондо сага ушинтишкенби?
8. Төмөнкү сүрөттөргө карал, элибиздин руханиятын даана чагылдырган кинофильм жана спектакльдердин аттарын айт, алар жөнүндө классташтарың менен талкуу уюштур.

A)

Б)

В)

Г)

ДОСТУК – ЖОГОРКУ РУХАНИЙ ТҮШҮНҮК

Ардактуу окуучу, өткөн сабактарда сени менен адам баласынын табияты өтө татаал, дили болсо абдан назик экендиги жөнүндө сүйлөштүк. Чындыгында да, бүгүнгө чейин инсандын ички дүйнөсүн толук билип алууга боло турган бир да усул ойлоп табылбаган. Башкалар тургай, адамдын өзү да өзүн биле албай, «таба албай» кыйналат. Ушул себептүү да ал ар убак жашоонун кубаныч жана кайгысын, түйшүктөрүн төң болушө турган санаалаш, пикирлеш адамга муктаждык сезет. Ал эми мындай адамды инсандар «дос» деп аташат, ансыз жашай алышпайт. Элибиздин «Дос эсеби дилде», «Досун ким экенин айтсан, сенин кимдигинди айтамын», «Жат – жеп-тойгончо, дос – өлө-өлгүчө», «Жорго минсен да, жолдоштуу бол», «Өзүмчүлдүн багы көгөрбөйт» сыйктуу накыл сөздөр төгүнгө айтылбаган.

Акын Эркин Вахидов болсо:

*Эгерде досуң менен бөлсөң баарын төң,
Шаттыгың төңге артып, кайгың бөлөт төң , –*

деп, адамдын жакшы күнү да, жаман күнү да ага берилген бир сыноо экендигинен, жоро-жолдоштордун жардамында бул сыноодон жарык жүз менен чыгуу мүмкүндүгүнөн кабар берет.

Достук – инсандардын ортосундагы максаттар, умтуулар, көз караштар жана кызыкчылыктардын жакындыгы, өз ара бири-бирин түшүнүргө, бири-бирине ишениругө негизделген мамилелер дегени.

Достук – инсанды руханий колдоп-кубаттоочу, анын оорун женилдетүүчү, маанайын көтөрүүчү, өзүнө болгон ишеничи арттыруучу күч болуп саналат.

Инсанда достук, боордоштук, өз ара ишенич сезимдери тез эле пайда болуп, өз-өзүнөн бекемделип калбай тургандыгын унутпастык керек. Андыктан акылман элибиз «Тай чалынбай жол таппас, эр жаңылбай – дос таппас» дегенде мына

ушуну көздө тутат. Анткени чыныгы дос табуу жана ага чыныгы дос болуп калуу инсандан көп нерсени талап кылат. Булар болсо – берилгендик, чынчылдык, тууралык, өз кызыкчылыктарынан кече билүү, сыр сактай алуу жана башкалар болуп эсептелет. Ошондуктан да достук узак жылдар бою көптөгөн сыноолордон өтүп, чыңалып барат. Мына ушул сыноолордо да өзүн актаган, бүгүлбөгөн, бузулбаган достукту чыныгы достук деп атаса болот.

Жашоодо чыныгы, туруктуу дос табуу инсан үчүн чон бакыт болуп саналат. Тилекке каршы, бул бакытка бардык адамдар деле жетише бербейт. Жашоодо өзүн курчаган айланасы бош, турмушу кунарсыз жана зеригиштүү болгон ушундай бир адамдар да учурайт. Албетте, бул абалдын себептери өтө көп жана татаал болушу мүмкүн. Мындай кишилерди дароо эле айыптоодон этият болгон он. Бирок, кантсе да, дүйнөдө бир да дос арттырбай өтүп жаткан кишилер, биринчи орунда, өздөрүнө олуттуу назар салып көрүүлөрү керек болот. Себеби, айланада бардыгы жалпы-сынан жаман, бир гана ал жакшы, булактын суусундай таза болушу мүмкүн эмес го. Демек, өзүнүн кулк-мүнөзү, мамилеси, табиятында кандайдыр бир кемчилдик болгондуктан, башкалар андан өзүн четтетет.

Ушундай абалдарда эрксизден бабаларыбыздан калган накыл сөздөр эске түшөт: «Айланасындағыларды жээриген адам жалгыз калат». Бул учкул сөздөгү айланасындағыларды ойлоп отурбастан «жээрип жаткан адам»ды, чындыгында, инсандын ачуу же болбосо тамтырагандан чарчабай турган тили, жек көрүү менен же болбосо мыскылдап кароосу, адамдарды бездире турган жагымсыз ахлагы же сөзүндө туралбастыктай терс сапаты деп түшүнүшүбүз керек. Мына ушундай оор абалда калбастык, дүйнөдө доссуз жашабастык үчүн да биз өзүбүзгө өзүбүз тынымсыз эсеп берүүбүз, өзүбүздү ондошубуз зарыл. Анткени чыныгы дос кээ бир абалдарда бир туушкан тууган-уруктан да көбүрөөк керек болушу, мээрими менен жашообузду жакшыртыши шексиз.

Инсан ар кандай шартта да жанында өзүнө жакын инсандар – ата-энеси, тууган-уруктары менен бир катарда досторунун да болушун ич-ичинен каалайт. Досунун жанында турганын көргөн ар кандай киши кубанычтуу күнүндө аалам-аалам шаттыкка толот, кайтылуу күнүндө бир кыйла тынчтана алат.

Жашоодо чыныгы достор менен бир катарда жасалма достор да учурал турат. Алар өздүк кызыкчылыгынын айынан, белгилүү бир максатты көздөп өздөрүн дос кылыш көрсөтүүгө аракет кылышат, б.а. жашоо сахнасында чебер артист болушат.

Мындай адамдар мансап ээлери менен кызмат кресло-су үчүн, өзүнө ток адамдардын материалдык байлыгы үчүн, акылдуу, таланттуу адамдар менен болсо анын акыл жөндөмүнөн пайдалануу үчүн дос болушат. Жасалма доступун ар бир сөзү өз максатын көздөп айтылат. Ал жалганчы, куу, эки жүздүү, бирөөнүн сырын жалпыга таратуучу болушат. Ал сенин кубанычтуу күндөрүндө сары чырмооктой оролуп, сенден ажырабайт, башына кыйын иш түшкөндө болсо кокусунан жоголуп қалат. Дос деп ишенип айткан сырларынды душмандарына ашкерелеп, эми аларга «дос» экендигин көрсөтөт. Ушул себептен да жасалма дос өтө кооптуу жана душмандан да коркунучтуураак болот. Анткени, инсан өз душманын билгенден соң, анын ар бир кыймыл-аракетинен этият болот, өзүн белгилүү бир аралыкта сактап жүрөт. Ал эми ишеничиз достон болсо, аны дос деп ишенгендиги үчүн, эч нерсени жашыrbайт, ички сырларын да аны менен төң бөлүшөт.

Элибиздин «Эсептешкен дос болбойт», «Жан досун жанынан кечсе да, бай досун байлыгынан кечпейт», «Акылсыз душмандан бир сактан, акылсыз достон миң сактан» сыйктуу накыл сөздөрүндө доступун наандыгы, эки жүздүүлүгү, кыянатчылдыгы душмандын бычагынан да қурч, кооптуу экендигине белги берилет.

Ошол себептен инсан үчүн чыныгы дос ким, душман кимдигин билүү өтө маанилүү болуп саналат. Достун чыныгы же жасалмалыгы, айрыкча, инсандын башына оор күндөр түшкөндө даана билинет. Анткени кубанычтуу күндөрүндө бардыгы бирдей жанына келет, шаттыгынды төң бөлүшөт. Кайгылуу, оор күндөрүндө болсо чыныгы достор гана кайгытүйшүктөрүндө чогуу көтөрөт, сага көмөкчү – тирек болот.

Ушул жерде бир ангемеге токтолобуз. 5-класстар үчүн өзбек тилиндеги «Адабият» окуу китебинде берилген, белгилүү грузин жазуучусу Нодар Думбадзенин «Hellados» аттуу чыгармасын эске ал. Анын каармандары, сенин тенкурларын – Жамал менен Янгули кантип ажыралбас доско

айланган эле? Бул эки шумкар, оболу, кадыресе айтышкан болсо, кийин чындал мушташканга чейин барып жетет. Бири-бирин абдан сынап билгенден кийин гана алардын ортосунда эми эч ким буза албай турган бекем достук мамилеси пайда болду. Бул экөө, чындыгында эч качан көрбөгөн болушса да, бири-биринин өтүп кеткен апала-рынын элестерин да урмат кылышат. Көнүл бур: демек, чыныгы дос сенин өзүнө гана эмес, бүткүл үй-бүлө мүчөлөрүнө да доступ, мээр-акыбеттүү көзү менен карайт экен да.

Узак жылдар бирге жашоо, бирге окуу, эмгек кылуу, башына кандайдыр бир көйгөй түшкөндө санаалаш, пикирлеш болуу, сапарга чыгуу жана башка абалдарда адамдар достошуп калышат. Дос тутунуу өтө жоопкерчиликтүү иш болуп, аны таза сактоо, абайлап-асыроо оной болбойт. Биздин жасалма, убактылуу «достор» жөнүндөгү пикирлеребиз сага да бирдей тиешелүү экендигин унупасаң болгону. Анткени сен да инсансың – өзүндүн күчтүү жана алсыз жактарың бар. Жашоодо алсыз жагындын айынан каалаганың болбой калган, сен да досуңа кыянат кылганынды билбей калышың мүмкүн болгон жагдайлар болушу мүмкүн.

! // **Ошондон улам сага эмне жакпаса, башкаларга да бул нерсе жакпастыгы, сен канчалык туруктуу болсон, башкалардан да ушуну күтүүгө ақылуу болоорунду унутпа. Анан да, мунун тескериси, эгерде кимгедир кыянат кылсан, качандыр ал да сага кыянат кылышы, бул болсо дилинди абдан оорутушу мүмкүндүгүн эсте тут.**

Бабур Мырзанын:

*Ар ким опаа кылса, табаары опаа болор,
Ар ким жапаа кылса, алаары жапаа болор.
Жакиши киши эч качан жамандык көрбөс,
Ар ким жаман болсо, тапканы жаза болор.*

деген үгүт-насааттарынын негизинде өтө чон турмуштук чындык жатканы бекеринен эмес.

Дагы бир нерсени билип алалы, ал да болсо доступ улут, диний ынаным, мансап, байлык, чырай, жаш тандабайт, чек

ара билбейт. Ал сени менен биздин бири-бирибизди түшүнүүбүз, көнүлгүздүн, көз карашыбызын жакындыгы, шайкештигинин негизинде пайда болот. Буга тарыхтан үлгү аларлык мисалдарды көп келтирүү мүмкүн. Бир эле Алишер Навай менен Абдурахман Жамийдин ортосундагы инсандык жана чыгармачыл достук-кызматташтык канча натыйжалар бергенин, бул достуктан бир эле бул эки улуу заттын өздөрү гана эмес, айланасындагылар, эл-журттун канча пайда тапканын эстөөнүн өзү жетиштүү.

Достук түшүнүгү кең маанилүү болуп саналат. Так-тап айтканда ал бир эле эки адамдын ортосундагы мамилелерди гана эмес, улуттардын, элдердин, мамлекеттердин ортосундагы байланыштардагы жылуулукту, өз ара ишенимдүүлүктү туюнтууда да колдонулат.

Мамлекеттер аралык, улуттар аралык достук салттары дүйнөдө тынчтыктын туруктуу болушу, мамлекеттердин ортосундагы ишенимдүү шериктештиктин өркүндөшү үчүн негиз түзөт.

Албетте, адамзат өз тарыхында элдерди бири-бирине каршы кайроочу, улутчулук, улуу мамлекетчилдик сыйктуу зыяндуу идеяларды үгүттөөчү, таратуучу жаман күчтөрдү да көп көргөн. Мисалы, Экинчи дүйнөлүк согушту баштаган фашизмдин түпкү маңызында бир улутту башка бардык элдерден жогору коюу идеясы турган эле. «Жогорку раса» идеясын илгери сүргөн фашисттер дүйнөдөгү абдан көп улуттарды «экинчи-үчүнчү сорттуу» элдер деп кемситтүү, алардын байлыктарын талап, маданиятын кыйратууну башкы максаты кылып белгилешкен болчу. Алар элдердин ортосунда душмандык маанайын жайылтуунун айынан болуп көрбөгөндөй канкордуктарды ишке ашырышкан. Айрым улуттарды массалык түрдө (бүтүндөй) кырып таштоо фашисттер үчүн кадимки эле иш аракетке айланып калган эле. Ондогон концлагерлерде миллиондорон күнөөсүз адамдарды тириүлөй өрттөп жиберген да дал мына ушул фашисттер эле. Адамзат бул балээни жок кылуу үчүн дээрлик беш жыл согуш өртүн кечүүгө мажбур болду.

Өкүнүчтүүсү, бүгүнкү күндө да дүйнөнүн түрдүү бурчтарында элдерди, улуттарды бири-бирине каршы коймокчу болуп жаткан адамдар табылып жатат. Улуттар аралык, мамлекеттер аралык мамилелерге доо кетирүүгө аракеттенип жаткан бул

кара мүртөз топтордун максаты албетте белгилүү. Элдердин тагдырын өзү билгендей чечүү укугун колго киритүү, башка мамлекеттердин жер асты жана жер үстү байлыктарына кенири ээлик кылуу, акыр-аягында жер жүзүндө жаңы көрүнүштөгү кул ээлөөчүлүк режимин жарату бул күчтөрдүн жыйынтык максаты болуп эсептелет. Ошол себептен да сен азыртан баштап адамдардын ортосунда душмандык маанайын ойготмокчу болгондордон сак болушун, кайсы улут, кайсы мамлекеттин перзенти болбосун, жакшы ниеттүү адамдарга карата кең пейилдүүлүк менен мамиледе болушун талап кылышат.

Ошондо гана ата журтубуздуң досторунун катары көнчип, анын душмандары сергек болушат.

Достуктун негизги шарттарынан бири туруктуулук.

 Досуна туруктуу адам Мекенине да, эли-журтуна да туруктуу болот. Тескерисинче, досуна кыянат кылган инсан элге, улутка, Мекенге да кыянат кылбастыгына ишенич жок.

Чынныгы дос курбусунун ийгилигинен, женишинен кудум өзүнүкүндөй сүйүнөт, ийгиликсиздигинен капа болот, түйшүк тартат. Ал досунун ката-кемчилдиктерин, туура эмес койгон кадамын бетине айтат. Мындан көздөгөн максаты анык – досун жаман жолдон, адашуудан кайтаруу, туура жолго салуу, аны шерменделикten сактап калуу. Бир сөз менен айтканда, досунан айрылып калбастык! «Дос күйдүрүп айтат, душман күлдүрүп» деген учкул сөздөн улам дос күйдүрүп чындыкты айтат, бирок анын жемиши таттуу болот. Душман болсо шеригинин катасын көрсө да өзүн көрбөгөнгө, сезсе да сезбегенге алат. Анын максаты бул адамдын шерменде болушун, элжурттун алдында аброю төгүлүшүн көрүү, ушундан кубануу.

 Адамдардын өз ара достошуусунда алардын характеристики, кызыгуулары, ар нерседеги даражасы менен таланты да манилүү орун тутат. Мисалы, акылдуу адам наадан жана акмак киши менен, берешен инсан болсо ичи тар, зыкым адам менен, эр жүрөк адамдар эки жүздүү жана коркоктор менен дос тутунуп кетиши кыйын.

Бул орунда сүйүктүү жазуучубуз Абдулла Кадырийдин «Mehrobdan chayon» романындагы «Чын дос» бөлүмүн эске алуу зарыл. Чыгарманын башкы каарманы Анвар жана анын сабакташ шериги Насимдин ортосундагы абдан жылуу, аруу достук, Анвардын Насимдин өлүмүнөн кийинки абалы

сүрөттөлгөн саптар ар кандай адамды толкундантып жиберет.

Жогоруда айтканыбыздай, бири-бирине тескери көз караш, умтулуу жана ой-пикирге ээ болгон адамдар дос тутунушпайт да. «Көр көрдү каранғыда таалтыр» дегендей, айрым жаман, ушакчы, сабатсыз, ахлаксыз адамдар өз ара биригишип – кудум «дос тутунуштерин чогуу жасоого киришишет. Алар бул өз ара биригүүлөрүн өздөрүнчө «достук» деп аташса да, бул чогулуунун ыйык доступ түшүнүгүнө эч кандай тиешеси жок. Элде «Ит жыйыны бирикпейт» деген сөз бар. Бул эмне дегени? Бул, чындыгында жаман, кыйратуучу, бузгунчулук ниети бар кишилер чындыгында да биригип кандайдыр бир изги ишти жасай алышпайт. Алар бир аз убакыт биригип, өзүнүн кесирлерин – кылмышын, уурулугун, талоончулугун ишке ашыруусу мүмкүн. Бирок ошол арам максаттарга жетишкендөн сон, алар эми өз ара иттей талашып, ар жакка тараап кетишет.

Башкача кылыш айтканда, мындай топто достуктун өзү болбогону сыйктуу, туруктуулук деген ыйык сезимдин болбостугу да табигый көрүнүш.

Демек, ар бирибиздин кандай адам экендигибизди адамдар досубузга карап билип алышса, сени менен бизге ушундан келип чыгып мамиле кылышса, таң калbastыгыбыз керек.

Досту андан да калыңыраак дос кыла турган да, душманга айланта турган да инсандын өзү болуп саналат.

Ушул жерде Кайкавустун «Кабуснаама» чыгармасынан жай алган төмөнкү пикирлер көнүл буарлык:

«Эй перзент, билгин, адам тириү эле турса, доссуз болбойт... Достордун иши жөнүндө ойлогун, аларга тартуулар берүү, жардам берүү аркылуу доступ эрежесин чындағын. Анткени, ар ким досторун эске албаса, достор да аны эске алышпай коёт жана ал дайыма доссуз кала берет.

Ар качан дос тутунууну адат кылгын, себеби, ар кимдин досу көп болсо, айыптары ошончо сыр тутулат жана жак-

шы сапаттары көбөйөт. Бирок ар качан жаңы дос тапсан, эски досторду таштап кетпегин жана алардан жүз бурбагын, анткени дайыма досуң көп болсун, жакшы дос адамга чоң байлык болуп эсептелет деп айтышкан...

Дагы билгин, достордун достору да дос болушат. Балким, анын ошол адамга достуғу сенин достуғундан күчтүрөөктүр. Эгерде досуң сенин душманынды жакшы көрсө, мындай достон этият болгун, себеби, мындай дос душман жактан туруп сага жамандык қылуудан да кайтпастығы мүмкүн. Сенин досуна душман болгон достон да сак болуп, ага өтө жақын болбогун...

Ақылсыз адамдар менен әч качан дос болбогун. Ақылсыз дос акылдуу душмандан да жаманыраак, анткени ақылсыз дос акылдуу душман кыла албай турган иштерди жасашы мүмкүн. Боорукер, илимдүү жана туруктуу адамдардан дос тутунгун, ошондо сен да бул жакшы сапаттар менен андан да белгилүү болосун. Таш боор, мээр-акыбетсиз, өнөрсүз (илимсиз) адамдар менен отурбагын. Өнөрсүз менен отургандан жалғыз отурган жакшыраак...

Эй перзент, адамдар менен достуғун орточо болсун. Досум көп деп бардыгына үмүт менен дилинди байлабагын, өткөнгө жана кийинкиге карагын. Досторундун ысык-суугунан, ой-пикирлеринен кабарсыз калбагын...»

1082–1083-жылдарда – мындан он кылым мурда жазылган бул үгүт-насааттар азыр да өз маанисин жоготкон эмес. Мурда айтканыбыздай, инсандын жашоо мүнөзү, турмуш шарттары өзгөрүп, жаңыланып барат, бирок анын табияты, жан дүйнөсү дээрлик өзгөрбөйт. Мындан мин жыл мурда да адамдар чыныгы дос табууга кыйналышкан, ошондо да достук шертин бузуп, чыккынчылык көчөсүнө кирген адамдар табылган. Ушул себептен да даанышман Кайкавус уулу Гыланшахка арнап китең жазып, аны мындај жамандыктардан эскертуүнү, сак болуусун каалайт. Анын үгүттөрүндөгү маанилүү жайларга өзгөчө көнүл бур:

«*Ар ким досторун эске албаса, достор да аны эске алыштай коёт*» – досторго капа болуу, аларды себепсиз айыптоодон мурда ар бирибиз кусурду оболу өзүбүздөн издешибиз, досторубуздун да көнүлү кудум биздиндей назик экендигин эсепке алышбызы шарт.

«*Ар качан жаңы дос тапсан, эски досторду таштап кетпегин жана алардан жүз бурбагын*» – элибиз «Көйнөктүн

жанысы, достун эскиси жакшы» деп бекеринен айтпаган. Убактылуу пайданы, кызыкчылыкты көздөп тапканыбыз жаны «достор»ду деп, кадыр сиңген курдаштардан жүз буруу инсандыкка жатпайт. Чыныгы дос досуна карата ич күйдүлүк, көрө албастык, бой көтөрүнгөндүк, саткындык, караөзгөйлүк кылбайт.

Дал ушул себептен Кайкавус да досторду эки түргө бөлөт: 1. Нан достор; 2. Ар-намыс достору.

Ошентип, доступк жана курбулук сезими улуу бир байлык болуп, адамдын жашоосунун көркү эсептелет. Аны асырап-абайлоо, барктоо жана чыныгы доступк эрежелерине амал кылуу инсандын кудуретине кудурет, күчүнө күч кошот.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Инсан эмне үчүн доско муктаждык сезет, достору көбүрөк болушун каалайт?
2. «Достук жибин үзбө, уласаң түйүн калат» деген макалда кандай мазмун камтылган?
3. Тарых жана адабияттан чыныгы доступк үлгүлөрүнө мисалдар келтире аласынбы?
4. «Нан достору» жана «ар-намыс достору» ким?
5. Достун душманга же душмандын доско айланышына эмнелер себепчи болот деп ойлойсун?
6. Элдердин, мамлекеттердин ортосундагы доступк эмнелердин эсебине чындалышы жана тескерисинче, бул доступкка кандай аракеттер доо кетириши жөнүндө пикир билдири.

A)

Б)

В)

Г)

ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТ

Мындан миллиондогон жылдар илгери адамзат пайда болуп, сан жеткис адамдар ушул Жердин кучагында өнүп-өскөн, өмүр сүргөн, ырысқы тапкан. Адамдарды бага турган, кийинтире турган, аларга турак боло турган, жууп тазалай турган жалғыз жана ошондой эле, өтө ыйык күттүү жерге бул. Азыркы күнгө чейин адамзат өзү үчүн жашоого андан башка турак тапкан жок, балким таба албас да. Алигече адамдар асмандан жамғыр жааганын, кар-мөндүр жааганын көрүшкөн, бирок бир да жолу күймак жааганын, нан түшкөнүн көрүшкөн эмес. Тактап айтканда ушул жерге, ушул суу, ушул аба – табият болбосо, адам баласы аны менен «тил табышып», өзү үчүн ырысқыны жаратпаса, бир үзүм да нан асмандан түшпөйт.

 // Ошондуктан, сени менен бизге – жалпы адамзатка байлыктарын чын дилден берип жаткан, берешен койнун ачып койгон табиятты асырап-абайлоо, анын эртеңки тагдыры жөнүндө кайгыруу ар бир адамдын жоопкерчилиги, мойнундагы карызы болуп саналат.

Журтбашчыбыз инсан руханиятынын жогорулоосунда жаратылыш, ага боорукерлик менен мамиледе болуу, кооздуктан ырахат алуу сезими чоң мааниге ээ экендингин өзүнчө баса белгилейт:

 // «Табиятка жакындык, кадырман өлкөнүн эсеп жеткис кооздуктарынан пайдалануу руханиятка азык берет, күчтөт»¹.

Табиятты сактоо, экологиялык маданият кадимки көнүккөндүктөрдү өздөштүрүүдөн башталат. Көчөдө бара жатканда конфет кагазын же семичкенин кабыгын атايын кутуга эмес, туш келген жерге таштасак, тротуардан, жол чети-нен жүрбөй, газондорду, огороддорду тепсеп өтсөк, бир-эки даана коро алам деп даректардын бутагын сындырсак, канаттуулардын уясын бузсак, арыктарга таштанды ыргытсак,

¹ Ислам Каримов. Yoshlarimiz – xalqimizning ishonchi va tayanchi. –Т.: «Ma’naviyat» басмасы, 2006-жыл, 54-бет.

булардын бардыгы бизге энедей мээримдүү болгон табиятка карата урматсыздык, анын байлыктарын баалабстык болот.

«Экологиялык маданият» деген түшүнүктүн негизинде дал мына ушул чындыкты түшүнүп жетүү, жаратылыш жана коомдун мыйзамдарына ылайык жашоо талаптары камтылган. Экологиялык маданият да жалпы адмзаттык маданияттын ажырагыс бөлүгү, анын маанилүү көрсөткүчү болуп эсептелет.

- Экология грекче сөз болуп, «*oikos*» – үй жана «*logos*»
- илим сөздөрүнүн бирикмесинен кураган, б.а. экология
 - «табияттын үйү» болгон жаратылышта, ааламда жашап жаткан тирүү жандыктардын жашоо шарты жана алардын өздөрү жашап турган чөйрө менен өз ара байланыштарын үйрөнүүчү илим.

Чындыгында да «экологиялык маданият» термини ақыркы мезгилдерде кең колдонууга кирген болсо да, адамзат өтө байыртадан эле табиятты сактоо, ага этият мамиледе болуу көнүкмөсүн өздөштүрүп барган. Эгерде байыркы диний көз караштардын тарыхына назар салсақ, аларда табият элементтерин, айбандар жана башка жаныбарлардын ыйыкташтырылганына, жадагалса аларга сыйынылганына күбө болобуз.

- Алсак, пайда болуу тарыхы биздин өлкөбүз менен байланыштуу болгон зардуштийлик окуусу жана анын негизги китеби «Авесто»до дүйнөнүн материалдык негизи эсептелген топурак, суу, аба ыйыкташтырылган, ал эми отко сажда кылынган.

Абаны, сууну булгоо, айбандардын гана эмес, адамдардын да денесин жерге көмүү, сууга ағызуу, отко күйгүзүү күнөө эсептелген. Каза болгондордун денеси жерди, сууну, абаны булгабастыгы үчүн аларды атайын чопо идиштерде көмүү жолго коюлган.

Андан кийинки мезгилдерде да элибиздин жаратылышка болгон мээрими артса артты, эч азайган жок. Мисалы, короожайды, арык-көлмөктөрдү, кудук жана сардабаларды дайыма таза сактоо, гүл жана көчөттөрдү карап, өстүрүү, айлана-тегеректи жашылдандыруу, бир гүл үзсө ордуна он гүл отургuzzу сыйктуу иштер – турмуштун кадимки талабы, бардык эл тарабынан аткарыла турган эреже болгон. Жогорку дыйканчылык маданиятына ээ болгон бабаларыбыз айыл чарбасында сууну үнөмдөп иштетүүнүн, жердин өндүрүмдүүлүгүн сактоо жана көбөйтүү максатында эгиндерди алмаштырып

эгүүнүн, жерди жалаң гана табигый жер семирткичтер менен азыктандыруунун натыйжалуу усулдарын ойлоп табышкан.

 Элибизде сууга таштанды таштоо тургай, ага түкүрүүнүн өзү чоң күнөө саналган. Ошол себептен да көчөлөрдөн, короолордун арасынан агып өтө турган арыктардан адамдар кенири таза суу ичишкен, балдар ысык токочторун сууга агызып жешкен.

Ислам дини да табиятты абайлоо, анын байлыктарына шүгүрчүлүк келтирүү, ысырапкерчилик, арамдыктан сактаниу маселелерине айрыкча көңүл бураг. Мисалы, Кураны каримдин «Аъроф» сүрөсүнүн 31-аятынан ушундай сөздөрдү окуйбуз (маанилеринин котормосу): «Эй, Адамдын урпагы!... Жегиле жана ичките, (бирок) ысырап кылбагыла! Анткени, Ал (Аллах) ысырап кылуучуларды сүйбөйт».

Ал эми хадиси шарифтердин биринде: «Эртең кыямат деген күнү да дарак эккиле» дейилет. Бул хадисте камтылган маани канчалык изги! Анда эртеңки күнгө ишеним менен кароого чакыруу да, түшкүндүккө, дүйнөдөн кечүүчүлүккө берилбестикке үгүттөө да, табиятты дайыма байытып барууга үндөө да бар экенин сезүүгө болот.

Булардын бардыгы элибиздин байыркы өтмүштөн өзүнө мүнөздүү экологиялык ой-пикир жана маданияттын ээси болгонун көрсөтөт.

 Экологиялык маданият бир топ факторлордун негизинде калыптанат. Табиятты сүйүү, ал жөнүндөгү билимдер, экологиялык тарбия, салт жана баалуулуктар, экологиялык үгүттөө ушулардын катарында.

Эми булардын ар бири жөнүндө өз-өзүнчө токтололу.

Жакшы билгениндей, бардык жандыктар сыйктуу инсан да табияттын перзенти, анын эң эрке, сыйланган баласы болуп саналат. Табият байлыктарынан, анын жемиштеринен бир да жандык инсанчалык көп пайдаланбайт, колдонбайт. Эгерде көңүл бурсан, көпчүлүк жаныбарлар бир гана күндүк тамак табуу менен чектелет, эртең же бир аптадан кийин жеш үчүн запас топтоо алар үчүн таптакыр жат. Биз ар күнү көрө турган канаттууларга кара: алардын бири да, мисалы, кечинде жеш үчүн дан камдап койгонун көргөнсүнбү? Көргөн эмессин. Адамдарчы?

Бул суроого жоопту бардыгыбыз тен жакшы билгендиктөн, азыр аны түшүндүрүп отурбайбыз. Анын ордуна, табият-

тан ушунчалык ырысқы алып жаткан, анын байлыктарын ойлонбостон өздөштүрүп жаткан ушул адамдардын бардыгы да жаратылышты сүйөбү, ага этияттык менен мамиледе болобу, деген суроолордун үстүндө ойлонуу маанилүүрөөк.

Эң оболу, көпчүлүк адамдардын тынымсыз табият койнуна умтулусу, үйдөн, шаардан тезирэек чыгыш, кен талаа-түздөргө, кыр-адырларга, тоо-токойлорго, сай жана дарыялардын бойлоруна ашыгуусунун өзү эле адам баласынын кан-жанында табият менен жалпылык, аны менен шайкештик бар экендигинен кабар берет.

Адамдын үйдө, ишканада буулуккан, талыккан руху табият койнуна чыккандан сон, дароо женил тартат, жайнайт. Узак убакыт апасын көрбөгөн, сагынуудан жүрөгү сыгылган перзент мээримдүү энесин көргөн сон, канчалык сүйүнсө, анын жылуу койнунда өзүн унутса, адам баласы да табият койнунда өзүн кудум ушундай сезет. Анткени адамдын бүткүл жан дүйнөсү, туруш-турпаты мына ушул табиятсыз, айланасындағы ааламсыз бар болушу, ансыз жашоосу жана өнүгүшү мүмкүн эмес. Ошондуктан, инсандын жаратылышты сүйбөстүгү, аны асырап-абайлоого умтулбастыгы да чындыгында мүмкүн эмestей туюлат.

Тилекке каршы, өзүн төрөп чонойткан апасын урмат кылбай турган, анын жүзүнө бут коюудан қайтпай турган жүзү кара перзенттер болгону сыйктуу, табияттан жалаң гана алууга, анын байлыктарын ченемсиз өздөштүрүүгө гана үйрөнгөн адамдар да турмушта учурал турат. Мындай түрдөгү адамдардын оюнча, табияттын байлыктары эч качан түгөнбөйт, аны сактап, кароо, асырап-абайлоо, ал жөнүндө кам көрүү да шарт эмес. Мына ушундай түрдөгү адамдардын кылмышина көз салсак, алардан табиятыбыз канчалык жабыр тартып жатканына күбө болобуз. Мисалы, алар эс алуу, сейилдөө максатында тоо жан боорлорунабы, көк кашка суулуу көл жээгинеби бара турган болсо, бул кооз жерлер өздөрүнөн кийин да башкалар ырахаттанып эс алышы үчүн ушундай сакталышы керектигин ойлошпойт да. Эс алуу, чарчоону жазуу маданиятынан алыс болгон

мындай адамдар, жайнап турган бадал-дарактарды сындырып тамагына отун қылуу, жашылча жана талаа эгиндеринин калдыктарын арык же көлдөргө таштоо, түрдүү ичимдиктерден бошогон шишелерди ар тарапка ыргытуу, казан-аяктарындагы калдыктарды агын сууларга чайкоо сыйктуу жағымсыз иштерди кадимки күндөлүк нерсе деп ойлошот. Чыныдыгында, алардын бул қылыштарынын айынан табият койнунда канчалаган оорулар, айыкпас жарааттар калат.

 Чындыгында табияттын тили жок – өз ооруларын, дарттарын айтып арыздана албаса да, анын мурдагы кооз, жагымдуу жүзүндө пайда болгон мындай тактар табияттын абалынан бардыгыбызды кабардар кылышы керек.

Демек, табиятка сүйүү, ага мээрим менен мамиледе болуу адамгерчиликтин маанилүү ченемдеринен эсептелип, ага карап адамдын канчалык тарбиялуу, маданияттуу, баамчыл экендигин билүү мүмкүн экен.

Табият жөнүндөгү билим жана түшүнүктөр адамда өтө жаштайынан баштап калыптана барат. Балдар бакчасында бөбөктөр ойной турган оюнчуктардан тартып, алардын кийим шкафы жана жата турган ордуна чейин, жаздыгы капиталган капитама жана кирине турган бассейнине чейин – бардык эмерек-буомдарда түрдүү гүл-дарактардын, жаныбарлардын көркөм сүрөттөрү болот. Көл жана дарыялардан келтирилген, ичинде майда моллюсканын бөлүктөрү толтура жумшак кумдардан балдар ар түрдүү жаныбарлардын айкелчелерин, тоо-таштар, адырлардын үстүнө курулган кичинекей коргон-чептерди жасашат.

Айыл балдарынын көпчүлүк убактысы табият койнунда өтөт. Алар келе жаткан жаздын жытын арыктын бойлорун капитаган жалбыздын өткүр да, жагымдуу да болгон жыттарынан алышат. Арыктарды толтурган балырлардын кудум кыздардын чачындай женил чайкалусуу, тоо-адырлар жактан соккон салкын жел, алыс-алыстардан келаткан кой-козулардын үнү – булардын бардыгы айылдык балдардын жашоосунун бир үзүмү, алардын билим-түшүнүктөрүнүн, элестетүүлөрүнүн ажырагыс бөлүгү болуп калат. Алардын шаардагы тенкурлары жаныбарлар жана сейил бактары, цирк оюндары аркылуу табияттагы жандыктар менен жакындан таанышшат. Тери канчалык сулуу, оймо-чиймелүү болбосун, жыландын түрү абдан суук экендигин, тескерисинче – көрүнүшү бир Караганда абдан көрүмсүз, одоно туюлбасын, таш баканын

канчалык зыянсыздыгын, бөрүнүн сырткы көрүнүшү короосундагы итинен анчалык айырмаланбастыгы жана жайрандин көзү канчалык сулуу болушун көрүшөт, алар жөнүндөгү элестетүү жана билимдери артат.

Мектептеги сабактарда биз эми табияттын жалпы түзүлүшү,

Жер жүзүндөгү климаттар, континент жана материкитер, океан жана дениздер, тоолор жана вулкандар, жаныбарлар жана өсүмдүктөр ааламы жөнүндө так билимдерге ээ болуп барабыз. Мисалы, Түндүк уюл же болбосо Антарктидада түбөлүк муздуктар болгону түрдө, Африканын көптөгөн аймактарында эмне үчүн таптакыр кар жаабастыгын «География» сабагынан билип алсак, тырмактай болгон аарынын беш көзү бар экендигин же чегирткенин кулагы бутунда жайгашканын бизге «Зоология» окуу китеби түшүндүрүп берет. Буга кошумча түрдө, газета жана журналдар, телевидение жана радио, Интернет материалдары аркылуу бизден он миндеп чакырым алыста жайгашкан журттардын түркүн-түстүү табияты, жаныбарлар жана өсүмдүктөр ааламы жөнүндө бири-биринен кызык маалыматтарга ээ болушубуз мүмкүн.

Бул билим жана тажрыйбалар биздин табият жөнүндөгү, анын канчалык күдүреттүлүгү жана ушуну менен бирге, канчалык коргоого муктаждыгы жөнүндөгү түшүнүктөрүбүздү байытат.

Экологиялык тарбия жалаң гана мектептеги билим алуу менен чектелип калбастан, үй-булө, маале чөйрөсүндө да уланат. Өзбекстаныбызда короо-жайлар, көчө жана маалелердин сарамжалдуулугуна, алардын аймагына мөмөлүү жана декоративдүү дарактар эгүүгө, арык-каналдарды дайыма тазалап турууга өзгөчө көнүл бурулат. Ар жылы бир нече жолу ашарлар уюштурулуп, адамдар көркөндүрүү иштеринде чын дилден катышышат. Мына ушул жарайянда чондордун жанына кирип, «Мен эмне кылайын, мага да бир иш бергиле» дей турган балдар көп эле табылат. Улуулар жерди кандай оодарып жатат, дарактын түбүн кантип жумшатып, гүлдүн түбүнө күрөкту канча матырып жатат, дарактардын чаржайыт өскөн шак жана бутактарын кесүүдө эмнеге көнүл буруп жатат, анжирди кандай калемче кылуу керек да, жү-

зүмдүн түбүнө суу неге аз куюлуп жатат – булардын бардыгы сиз жана тенкурларын үчүн чындыгында абдан чон сабак, тажрыйба болуп эсептелет. Бул жумуштар адамдан бир гана күчтү, мандай терин гана эмес, ошондой эле тажрыйбаны да, билимди да, сабыр-канаатты да талап кылат.

Эгерде бул сөздөр өсүмдүктөрдү өстүрүү менен байланыштуу болсо, ар бир үй жаныбарын кароо, аларды сыркоолотпой багуу, бул тилсиз жаныбарлар менен «тил табышуу» үчүн да өзүнчө талант керек. Элибиздин бул жаатта узак мезгилдер сыноосунан өткөн ажайып макалдары да бар. Мына алардын айрымдары:

 «Эгер болсо актыгың, эч билинейт жоктугуң»
(**«актык** – айран-сүт), **«Малдуунун мандайы жарық»**,
«Ат сыйлаган жөө калбайт», **«Ат аягынан семирет»**,
«Кой баккан конок күтөт», **«Мал баксаң кой бак, каймак кетпейт чарандан»** жана башка.

Эгерде ақылман элибиздин өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсүн багып кароого тиешелүү ушул сыйктуу тажрыйбаларын күнт менен өздөштүрсөк, табиятты сактоо, аны абайлап кароо көнүккөндүктөрүн үйрөнүп барсак, бизди курчап турган айланабыздағы аалам да көркүнө чыгат, дилибиз да жарык болот.

Адамдардын экологиялык маданиятын өстүрүүдө ушул багыттагы үгүттөө иштеринин көлөмүн жана таасирдүүлүгүн ашыруу өзгөчө мааниге ээ. Азыркы күндө республикабыздығы көптөгөн мамлекеттик жана жамааттык мекемелер, фонддор, массалык маалымат каражаттары бул маселеге айрыкча көнүл бурушууда. Телевидение экрандары жана радио толкундарынан жаратылысты коргоо, суунун, абанын тазалыгын сактоо, озон катмарынын жукарышынын алдын алуу, жалбырак, чөп-чар жана таштандыларды өрттөбөө сыйктуу орчуанду көйтгейлөргө адамдардын көңүлүн каратауга арналган көрсөтүү жана уктуруулар үзгүлтүксүз берип барылууда. Таалим-табия мекемелеринде, ишкана жана башкармаларда, мааленин борборлорунда эколог адистердин катышуусунда уюштурулуп жаткан тегерек столдор, маектер, суроо-жооп кечелери, жаштарыбыз уюштуруп жаткан артурдүү конференциялар, табият койнунда окутуучу, билим берүүчү саякаттар мекендештерибиз, айрыкча, жаш муунду бул маанилүү маселеде сергек болууга, кайдыгерликке, тынч отурууга берилбестикке чакырууда, үгүттөөдө.

! // Анткени бүгүнкү күнгө келип, Жер жүзүндө айрым мамлекеттерди гана эмес, ошондой эле бүткүл адамзаттын келечек жашоосун, адамзаттын тириүлүгүн олуттуу кооп астында калтыруусу мүмкүн болгон ушундай бир татаал экологиялык көйгөйлөр пайда болуп жатат.

Мынданай көйгөйлөрдүн катарына атмосферанын озон катмарынын жукарыши, ичимдик суу запастарынын азаюусу, түбөлүк мөнгүлөрдүн эрип жатканы, дүйнө океанынын жана космостук мейкиндиктин булгануусу, дүйнөнүн «Кызыл китеби»не киргизилген сейрек өсүмдүк жана жаныбарлардын кескин азайып бара жатканы жана башка көптөгөн олуттуу көйгөйлөрдү киргизүү мүмкүн. Массалык маалымат каражаттары дүйнөнүн али бул, али тигил аймагында өтө чоң суу ташкындары, токой өрттөрү, жер көчкүлөр, кургакчылык же болбосо өтө суук аба-ырайы күзөтүлүп жатканы жөнүндө удаама-удаа кабарлар таратып жатканы бекеринен эмес. Буга кошумча түрдө, ар жылы он миндеген адамдардын жашоосуна чек коюп жаткан күчтүү жер титирөөлөр, дениз жана океан ташкындары, коркунучтуу бороон жана чапкындарды айтуу мүмкүн. Булардын бардыгы бир күндө же кокусунан пайда болуп калган көйгөйлөр эмес, албетте. Табиятта болуп жаткан көпчүлүк қырсыктардын, өзгөрүүлөрдүн негизинде адамзат тарбыйнан жол коюлган трагедиялуу каталар, табиятка таш боорлорчо мамиледе болуунун оор кесепеттери жатат.

 Экологиялык көйгөйлөр табият илимин билбес-тен, анын мыйзам ченемдүүлүктөрүнө зордукчулдуку менен аралашуунун натыйжасында келип чыгат.

Пайданын гана артынан қууп үйрөнүп калган ири өнөржай ишканалары, алардын иштөөсү үчүн чийки зат даярдай турган чоң-кичине завод-фабрикалар, даяр продукцияларды дүйнөнүн түрдүү бурчуна жеткирүүгө шашып жаткан бардык түрдөгү транспорт каражаттарынан атмосферага чыгып жаткан уулуу газдар, буулар, ар түрдүү чыгындылар айланачөйрөнүн чоң көлемдөрдө булганышына, абанын, суунун, жердин табигый курамынын кескин өзгөрүүсүнө себеп болууда. Суудай баалуу табигый байлыктан үнөмдүү пайдалануунун ордуна аны убал кылуу, күчтүү жер титирөөлөр болуп жаткан сейсминалык аймактарда чоң тогоондор, суу сактагычтар, электростанциялар курууга күч берүү, дарыя жана сайлардын өзөнүн башка жактарга буруу сыйктуу терең ойлобой ишкө ашырыла турган иштер, албетте, табияттын

тең салмактуулугун бузуп жиберет. Эң кооптуусу, жол көлгөн бул каталарды түзөтүү, изден чыккан тең салмактуулукту кайра ордуна келтириүү кийинчөрөк өтө кыйын болот.

 Табият – татаал система экендигин билишибиз керек. Аны экосистема дейбиз. Экосистемага жогорку аң-сезимдин негизинде мамиле жасоо, анын тең салмактуулугун эч качан бузбоо керек.

Тилекке каршы, бизге мурдагы советтик мамлекеттен оор экологиялык көйгөйлөр да мурас болуп калган. Журтбашчыбыз ушул маселеге өткөн кылымдын 90-жылдарында эле бүткүл дүйнө элиниң көнүлүн бурган эле:

 «Руханий-рухий кайра калыптануу инсандын жерге жана анын байлыктарына болгон мамилесин да өз ичине алыши зарыл...

Тилекке каршы, соңку жүз жылдыкта дал ушул континенттин экологиялык системасына олуттуу зыян тийди. Бабаларбызыздын табияттан пайдалануу тармагын-дагы салттык адеп-ахлак эрежелери унутуп жиберилди. Бул эрежелерге ылайык суу жана жерди ойлонбостон булгоо, ысырап кылуу чоң күнөө эсептелген»¹.

Жергебиздеги экологиялык көйгөйлөрдүн эң чону, өзүн билгениндөй, Арас денизинин кургашы менен байланыштуу. Өзбекстан бул маселенин он чечимин табуу, көйгөйдү андан да терендешүүсүнүн алдын алуу, Арасбою аймагында жашоочу калкты ар тараантан коргоо жаатында көптөгөн иш-чараларды көрүүдө. Республикабызыздын жетекчилиги бул татаал маселеге дүйнөлүк коомчулуктун көнүлүн буруп жатканы да, Арас кырсыгы бир-эки мамлекеттин эмес, бүткүл Жер жүзүнүн көйгөйүнө айланганын көрсөтөт. Буга ылайык, Өзбекстан Республикасынын Президенти Ислам Каримовдун 2010-жылдын 20-сентябринде Бириккен Улуттар Уюмуунун Саммитинин Минжылдык өнүгүү максаттарына арналган жалпы жыйында сүйлөгөн докладындағы төмөнкү сөздөр өзгөчө маанигө ээ:

 «Арас кырсыгы экологиянын көйгөйлөрүнө кайдыгер, жоопкерчиликсиз мамиледе болуунун айкын мисалы болуп саналат. Бир мезгилдер баалуу жана кооз дениздерден бири болгон Арас бир муундун жашоосу учурунда дээрлик кургап жана жоголуп бара жаткан суу бассейнине айланды.

¹ Ислам Каримов. Xavfsizlik va bargaror taraqqiyot yo‘lida. / O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida. –Т.: «O‘zbekiston» басмасы, 1998-жыл, 131-бет.

жана өсүмдүктөр ааламы

Кырк жылдын ичинде Арал деңизинин акваториясы 7 эсे кыскарды, суунун көлөмү 13 эсे азайды, ал эми анын минералдашуусу болсо ондогон эсе артып, деңизди тириүү организмдердин жашоосу учун жараксыз абалга келтирди. Натыйжада дәэрлик бардык жаныбарлар бұлғұнға учурады жана жоголду...

Арал деңизинин кургашы уланып жатканы жана анын айланасында гуманитардык кырсық болуп жатканы себептүү Аралбоюнун табигый биологиялык фондун асырап-абайлоо, Арал кырсыгынын айлана-чөйрөгө, эң маанилүүсү, бул жerde жашап жаткан жүз миндеген жана миллиондорон адамдардын жашоосуна кырсыктуу таасирин азайтуу бүгүнкү күндөгү эң маанилүү маселе болуп эсептелет»¹.

Биздин мемлекетибизде эгемендүүлүк жылдары журтубуз-дун табиятын асыроо, аны андан да байытуу жаатында чон иштер жасалып жатат. Оболу, табиятты коргоонун мыйзамдык негиздерин чындоого олуттуу көнүл бурулууда. Азыркы күндө мамлекетибизде «Табиятты коргоо жөнүндө» (1992-жыл 9-декабрда кабыл алынган), «Таштандылар жөнүндө» (2002-жыл 5-апрель), «Суу жана суудан пайдалануу жөнүндө», «Өзүнчө корголо турган табият аймактары жөнүндө», «Жер асты байлыктары жөнүндө» (бардыгы 1993-жыл 7-майда кабыл алынган) жана башка мыйзамдар, көптөгөн кодекстер туруктуу түрдө ишке ашырылат. Ошол мыйзам жана мыйзам асты документтер замандын талабына ылайык түрдө өркүндөтүлүп барылууда. Бул маанилүү милдетти аткарууга мамлекеттик ишканлар гана эмес, ошондой эле көптөгөн коомдук ишканалар да активдүү тартылууда.

Атап айтсак, Өзбекстан Экологиялык аракетине Олий Мажлистин Мыйзам чыгаруу палатасынан 15 депутаттык орунун ажыраттуу ушул жамаатчылык аракетинин жүргүзүп жаткан ишмердүүлүгүн ар тараптуу колдоп-кубаттоонун иш жүзүндөгү көрүнүшү болду.

Жергебиздеги калктын көнүлү табиятты асыроо маселесине каратастып, жарандардын экологиялык маданиятын, билим жана даражасын жогорулатууга өзгөчө көнүл бурулууда.

¹ «Маърифат» газетасы, 2010 жылкы 22 саны.

Натыйжада, республикабыздын бардык облус жана райондорунда көптөгөн бактар, токойлор, жаны суу бассейндери, коруктар уюштурулууда. Айыл чарбасында суудан, жерден өнүмдүү пайдалануу, ал үчүн болсо тамчылатып сугаруу технологиясын колдоо, уулу химиялык жер семирткичтерди иштетүүгө чек коую, анын ордуна табигый жер семирткичтерди салуу жана эгиндерди алмаштырып эгүү жардамында жердин абалын жакшыртуу маселелерине көнүл буруу күчөдү. Калкты суу менен камсыздай турган табигый ичимдик суу булактарынын коопсуздугу жана тазалыгы үзгүлтүксүз көзөмөлгө алынууда. Ишканаларга экологиялык жактан зыянсыз заманбап аспап-эмеректер орнотулуп жатат, чыгындысыз иштей турган технологиялардан пайдалануу жолуна өтүлүүдө.

! Булардын бардыгы, албетте, жалаң гана бүгүнкү күндө жашап жаткан адамдардын кызыкчылыктарын көздөп эмес, ошондой эле, жакын жана алыссы келе-чекте ушул күттүү жергебизде жашоосу шарт болгон муундарыбыздын бакыт-таалайын да ойлоп ишке ашырылып жаткан сооптуу иштер болуп саналат.

? Суроо жана тапшырмалар:

1. Инсанды эмне үчүн табияттын перзенти деп атайбыз?
2. Адамдардын табият койнуна талпынуусу аларда кандай сапаттар бар экенин көрсөтөт?
3. Экологиялык маданият кандай билим жана көнүккөндүктөрдүн натыйжасында пайда болот?
4. Кийинки мезгилдерде экологиялык көйгөйлөрдүн кескин көбөйүүсүнө эмнелер себеп болууда?
5. Борбордук Азия аймагындагы эң орчуундуу экологиялык көйгөйлөр катарында эмнелерди көрсөтүү мүмкүн?
6. Ушул сүрөттөрдүн негизинде табият жана аны сактоо жөнүндө аңгеме түз.

A)

Б)

В)

Г)

БИЗГЕ ТААНЫШ ЖАНА ТААНЫШ ЭМЕС ТАБИЯТ

(Практикалык сабак)

Бул практикалык сабакты уюштуруу үчүн, баштап, классстагы бардык окуучулар өздөрү жашай турган жердеги табият, өсүмдүктөр, жаныбарлар дүйнөсүнүн үлгүлөрү жөнүндө маалымат даярдайт. Алардын айрым үлгүлөрүн (мисалы, идиште өстүрүлүп жаткан түрдүү гүлдөр, дарактардын жалбырагы, мөмөсү, үйдө багылып жаткан күштэр, таш бака, зыянсыз күрт-күмурскалар, булак суусу жана ушул сыйктууларды) сабак өтүлүүчү жерге алып келүү да мүмкүн.

Ар бир окуучу өзү тандаган нерсе жөнүндө мүмкүн болушунча көбүрөөк илимий маалымат чогултуп, классштарына айтып берүүсү зарыл. Ал үчүн мектеп китеңкана-сындагы «Өзбекстан Улуттук энциклопедиясы», «Балдар энциклопедиясы», жаныбарлар жана өсүмдүктөр ааламына тиешелүү көптөгөн адабияттардан пайдалануу мүмкүн. Жадагалса, ал же бул дарак, өсүмдүк, гүл, жаныбар, күрт-күмурска же булак суусу жөнүндө үйдөгүлөрдөн улуулардан сурап-сүрүштүрүү, алардын өзүнө мүнөздүү жактарын жакшылап билип алуунун мүмкүнчүлүгү бар.

Мында төмөнкү маалыматтарды тактастырууга көнүл бур:

- Дарак, өсүмдүк, гүл жапайы түрдө өсөбү же маданийлештирилгенбى?
- Аларды маданийлештируунун өзү мүмкүнбү же жокпу?
- Алар качан гүлдөйт, качан мөмө түйөт, качан жалбырагын төгөт?
- Алардын жашоо узактыгы канча — бир жылдыкпыш же көп жылдыкпыш?
- Акыркы маалдарда алар көбөйүп баратабы же тескери-сиби? Мунун себеби эмнеде?
- Алар кандай көбөйтүрүлөт же табигый кандай көбөйөт?
- Алар кандай дары болумдуу касиеттерге ээ?

- Айбан, канаттуу, курт-кумурскалар жапайы түрдө жашайбы же үйдөбү?
- Алар эмне жеп азыктанышат, азыкты каерден табат?
- Акыркы маалдарда алар көбөйүп баратабы же теске-рисиби? Мунун себеби эмнеде?
- Аларды багууда эмнелерге көбүрөөк көнүл буруу за-рыл?
- Алардын жашоо узактыгы канча?
- Үйрөнүлүп жаткан нерсе журтубуздун экологиялык системасында кандай мааниге ээ жана башка маселелер.

Бул жана башка көптөгөн кызыктуу суроолорго табылган жооптор сенин жана классштарындын бир караганда көнүл бурбай өтүп кете турганыбыз табият укмуштары жөнүндөгү билим жана түшүнүктөрүндү байытат деп ойлойбuz. Бул билим берүүчү тажрыйба болсо сени жана досторунду ар бир дары чөпкө, жандыкка көнүл буруу менен мамиледе болууга үндөйт. Ушундайча куттуу жергебиз, жаратылышка болгон сүйүү, ага мээримдүү, боорукер мамиледе болуу көнүккөндүктөрүн ээлейсин.

УБАҚЫТТЫ КАДЫРЛОО – РУХАНИЯТ КӨРСӨТКҮЧҮ

Урматтуу окуучу, Журтбашчыбыз сени менен бизге – жаш муунга карата айткан өтө үлгүлүү пикирлер менен маегибизди баштайбыз:

 «**Ар бир муун тарыхтын өзүнө тиешелүү барагын өзү жазышы керек**»¹.

Президентибиздин бул ураанынын негизинде өтө чон, олуттуу маани-максат бар. Өткөн сабактарыбызда айтканыбыздай, биздин өтмүштөгү ойчулдарыбыз, улуу даанышмандарыбыз, улуу жаангерилибиз тарых өздөрү үчүн ажыраткан өмүр дептерлерди алтын тамгалар менен толтуруп, бизге гана эмес, ошондой эле бүткүл адамзатка керек боло турган улуу ачылыштарды – илимий, маданий, руханий байлыктарды, мамлекеттүүлүктү түзүү жана аны башкаруу менен байланыштуу баалуу тажрыйбаларды калтырышкан. Бул өтө бай мурас менен ар канча сыймыктансак, мактансак арзыйт, албette. Бирок маселенин башка жагы да бар. Бул жаатта Журтбашчыбыз бүгүнкү муун, атап айтсақ, өсүп келе жаткан сен өндүү жаштарыбыздын көнүлүн төмөнкү негизги маселеге каратат:

 «**Өтмүш менен сыймыктануу керек, мактануу зарыл, бирок биз ушуну менен гана чектелип калуубуз мүмкүн эмес. Анткени – өтмүштүн кадыр-баркы менен гана жашап болбойт**»².

Демек, ар бир муун өлбөс баалуулуктарды асырап-абайлоо, аларга туруктуу болуу менен бирге, бул баалуулуктарды андан да байытуу, улут жана мемлекеттин өнүгүүсү үчүн зарыл болгон көптөгөн жумуштарды аткаруу жолунда чын дилден аракеттенип, демилге көрсөтүү талап кылышат. Ошондой эле, бүгүнкү өнүгүү, ылдам заман биздин муунубуздун алдына да көптөгөн көйгөлөрдү, талаптарды коюуда.

¹ **Ислам Каримов.** Yoshlar – xalqimizning ishonchi va tayanchi. –Т.: «Ma’naviyat» басмасы, 2006-жыл, 56-бет.

² Ошол чыгарма, 43-бет.

Мына ушул талаптарга ылайык аракет кылуу, мамлекети-биздин экономикасын, социалдык-саясий, маданий-агартуу жааттарын өнүктүрүү милдети көптөгөн милдеттер катары убакыттан, өтүп жаткан ар бир құндөн өнүмдүү пайдаланууну орчуундуу маселе қылып коюуда. «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» китебинин «Эң улуу эрдик» деп аталган бөлүгүндө Президентибиз ушул маселеге таандык төмөнкү негиздүү пикирди илгери сүрөт:

 «Мага буюрса, ар күнү, ар saatта патриот болуу, езүн тамчы-тамчысына чейин, ар бир бөлүгүнө чейин улуу максаттарды көздөй чарчабай, талыкпай тынымсыз бағыттап баруу, бул сапатты үзгүлтүксүз, құндылук ишмердүүлүктүн көрсөткүчүнө айландыруу – чыныгы каармандык мына ушул, деп айткан болот элем»¹.

Академик акын Гафур Гулам болсо өзүнүн «Убакыт» («Vaqt») аттуу ырында:

*Баалуу қылымдардын баалуу ирмеми
Улуу инсандардан сурайт беделин.
Убакыт күтпөйт, алтын сөздөрдө
Кооздоого кез келди өмүр дептерин, –*

деп жзган эле. «Өмүр дептери» деген сөз өтө чон мааниге ээ.

 Ар бир муун сыйктуу, ар бир инсандын да өмүр дептери болот. Бул дептерди «алтын сөздөр» – изги иштер, жакшылыктар менен кооздоо ар бирибиздин өз колубузда. Мында убакыт күтпөстүгүн билүү, аны кадырлоо өзгөчө маанилүү.

Кана айтчы, неге мынча убакытка – учурдагы мезгилге өзгөчө көнүл буруп, аны баса көрсөтүп, «баалуу ирмемдер» деп сүрөттөп жатат?

Эгерде, чынын айта турган болсок, азырынча сен өмүрдүн кадырын жана баркын толук андап жетишин қыйын. Буга азыр мүмкүнчүлүк да жок. Анткени азыркы учурда сага өмүрдүн чеги, чек арасы жоктой, али бардык нерсе алдыда тургандай туюлушу табигый нерсе. Ошондой болсо да, убакыттын ченеми, өмүрдүн ирмемдери эмне экендиги, андан кандай қылып натыйжалуу пайдалануу керектиги жөнүндө пикир алмашып алышыбыз зыян кылбас.

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 165–166-беттер.

Сага айтып өтө турган нерсе, руханият инсанды белгилүү бир тартип-эрежелердин негизинде жашашын талап кылат. Себеби тартип-эреже бар жерде гана маани-мазмун болот. Жашоону белгилүү бир тартип-тин негизинде уюштуруу зарылчылыгы инсанды убакыт менен эсептешүүгө, анын баркына жетүүгө үндөйт.

Убакыттын кадырына жетүү элибиздин макал жана накыл сөздөрүнде да өз чечимин тапкан. Атап айтсак, «Убактың кетти – бактың кетти», «Өмүр –агын суу», «Убакыт – улуу калыс» өндүү макал жана накыл сөздөр буга мисал боло алат.

Бир ойлоп көрчү: элибиз эмне үчүн убакыттын пайдасыз өтүшүн инсандын колунда, мүмкүнчүлүгүндө турган бакытты колдон чыгаруу менен тең коюп жатат? Чындыгында да убакыттын чек-ченеми болбосо, кандайдыр бир жумушту бүгүн эмес, эртен бүтүрсө, асман кулап жерге түшөбү?

Сөздүн бардыгы мына ушунда да! Убакыттын өзү чексиз, эч качан бүтпөй тургандай туюлса да, бирок адам өмүрүнүн чек арасы – аягы бар. Адамдын үмүттөрү, тилектери болсо чексиз. Бул үмүттөрдүн бардыгына жетишүү кыйын болсо да, мүмкүн болушунча көбүрөөгү ишке ашышы үчүн да убакытты текке кетирбөө зарыл.

Сен жаш бала менен чондордун, айрыкча, карыя адамдардын иш аракеттерин өз ара салыштырып көр. Али мойнунда бурч, жоопкерчилик сезими болбогондугу, негизинен өз жыргалчылыгын, убакытты куунак өткөрүүнү ойлогону себеп, жаш балдар башкалардын дартына кайдыгер, оюнкарак болот. Адамдын жашы улгайып барган сайын ал мүмкүн болушунча көбүрөөк пайдалуу жумуш жасап калууга умтулат. Ага дайыма убакыт аздык кылат, элдин сөзү менен айтканда, «баш кашыганга убакыт калбайт».

Демек, убакыттын инсандын жашоосуна, анын ишмердүүлүгүнө, дүйнөгө болгон көз карашына көрсөтө турган таасири өтө күчтүү болот. Андыктан, убакыттан өнүмдүү пайдалануу, убакытка карап, аны менен эсептешип аракет жасоо руханий турмуштун маанилүү факторлорунан (белгилеринен) бири болуп саналат.

Убакыттан туура пайдалануу дегенде, анын ар бир минутасын оптималдуу (эн ылайык) түрдө бөлүштүрүү түшүнүлөт.

Жалпысынан алганда, ыктыярыбыздагы убакытты эки бөлүккө бөлүү мүмкүн: бир нерсе менен алектенген убакыт жана бош убакыт. Алектенгендик убактында инсан өзү, үй-бүлөсү, коом жана элдин пайдасына кандайдыр бир жумуш менен алек болот.

Ал эми бош убакыт болсо, инсандын окуу, жумуш, кызмат ишмердүүлүгү менен алектенбей турган убагы. Бош убактында инсан эс алат, дene тарбиялык жана психологиялык кубатын кайра калыптандыруу үчүн дene тарбиялык жактан тетиктештируучу, көнүл черин жазуучу же болбосо жагымдуу иш аракеттер менен алектенет. Буга перзенттер тарбиясы, китеңкөйлүк, спорт жана искуство, жамааттык иштер менен алектенүү, театр-кино, түрдүү майрамдык иш-чараларда эс алуу, сейилдөө сыйктуулар кирет. Адам бош убактысын да активдүү өткөрүшү мүмкүн. Мына ушундай түрдө пайдаланылган бош убакыт адамды дene тарбиялык жактан гана эс алдырып калbastan, ошондой эле анын интеллектуалдык жактан дагы да өнүгүүсүнө түрткү фактор болот. Мисалы, жакшы спектаклды көргөн киши кандайдыр бир эки сааттын ичинде өтө чоң руханий жана идеологиялык қубат алыш чыгышы мүмкүн.

Жеке инсандын өз кызыгуулары же үй-бүлө мүчөлөрүнүн каалоо жана тилемкери боюнча уюштурулган көнүл ачуучу иш-чаралар бош убакытты терең маани жана мазмун менен байытат. Тескерисинче, жалаң гана уйку жана бекер-поздук менен өткөрүлгөн бош убакытты болсо өмүрдү шамалга сапырганга окшоштуруу мүмкүн.

Инсандын күндөлүк жашоосу туруктуу негизде уюштурулганда гана бекерчиликке, зеригүүгө орун калбайт. Француз жазуучусу Стендал «Бекерчилик — зеригүүнүн энеси», деп бекеринен баса белгилеген эмес.

! // Бекерчилик жана зеригүү болсо адамды түрдүү кылмыштарды жасоого, аракеттикке, чегүүчүлүккө үйрөнүп калууга, руханий жактан терс иштерге кол урууга жөндөмдүү кылып коёт.

Демек, бош убакыт ким үчүндүр алтындан кымбат мааниге ээ болуп, анын руханий өнүгүүсүнө кызмат кылса, башка бирөөлөр үчүн болсо ыктыярын колунан алыш, жарды көздөй жетелеп кетүүчү кырсыктуу ирмемдерге айланышы эч нерсе эмес.

! // Ушул мааниде, убакытты эч жумуш жасабай, эч нерсе менен алектенбей өткөрүү адам үчүн олуттуу кооп туудурат. Мындайча айтканда, инсандын ан-сезими боштуктуу, жөн жаткандыкты жактырбайт.

Пайдалуу иш-аракеттер менен алектенбей турган адамдын түрдүү беймаани ойлор, ал гана эмес, бузгунчулукка үндөөчү жоруктарды жасоого болгон каалоо туулат. Өз убактысын эркин башкарып, өзү үчүн пайдалуу жумуш таба албай турган адам башкалардын жетелөөсүнө түшүп калышы эч нерсе эмес. Дал ушундай эле, жаштар акырындык менен бузукулук, уурулук жолуна кирип калгандыктарын сезбей калышат.

Ал гана эмес, кээ бир ан-сезими төмөн, дүйнөгө болгон көз карашы тар жаштар ар түрдүү экстремисттик топтордун алдоосуна учурал, алардын колунда куурчакка айланып калышууда. Алар Мекенди, улутту, ата-энени да таанышпайт, алар менен эсептешишпейт. Ан-сезимин түркөйлүк, карангылык ээлеген мындай адамдардын басып өткөн жашоо жолуна көз салсак, алар мектепте да, башка окуу жайында да бир жарытылуу таалим-тарбия албаган. Окууга кеттим, деп үйдөн чыгып, ар түрдүү хужраларга баш багып кирген, ал жерде инсандарга карата жек көрүү, улутка карата душмандык «сабагын» алган. Ал эми айрымдары чет өлкөлөрдү канғыган иттей кезип, түрдүү экстремисттик уюмдардын борборлорунда түнөк тапкан. Ал жерлерде аларга адам өлтүрүү, көркөм шаар жана кыштактарды кыйратуу, тынч элдин жүрөгүнө бүлүк салуу усулдары үйрөтүлгөн. Мемлекетибиздин борбору Ташкентте 1999-жылдын 16-февралы, 2004-жылдын 28–29-март жана 1-апрель күндөрү, ошондой эле, 2005-жылдын 12-май күнү Андижан шаарында ишке ашырылган оор террористтик актылар дал мына ушундай эл каргаган адамдардын кылмышы болуп эсептелет.

Көрүп турганындей, элибиз «Бекерчиiden безе кач» деген макалды жөн жерден айтпаган.

!/// Бекерчилик инсандын көңүлүндө, ан-сезиминде, ыйманында боштук пайда кылат. Мындай жүрөктөн инсанга болгон урмат гана эмес, о.э. Жаратканга шүгүр келтирүү, анын алдындағы жоопкерчилик сезими да чыгып кетет. Жүрөгүндө ыйман-ынаным, Мекенге болгон сүйүү сезимдери болбогон адамдан ар кандай караөзгөйлүктүү күтүү мүмкүн.

Бош убактындын көп бөлүгү үй-бүлөң менен өтөт. Ошол себептен ата-энендин иш-аракеттеринен сабак алуу, алар билген өнөр-кесип сырларынан кабардар болуун зарыл. Келечек турмушун үчүн зарыл билим жана көнүккөндүктөрдү ээлөө жолунда мээнэттен качпастык, зерикпестик керек.

Сен мындан сырткары, билим берүү жана маданият мекемелеринин, айылдык жарандар жыйыны алдында уюш-

турулган өнөр жана спорт ийримдерине үзгүлтүксүз катышуу аркылуу бош убактынды мазмундуу өткөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээсин. Жашына, кызыгууларына ылайык кино, спектакль, телекөрсөтүүлөрдү көрүү, мазмундуу радиоуктурууларды угуу болсо сенин ой жүгүртүү чегинди кенейтип, дитинди жана дүйнөкарашындын байышына жардам берет.

Инсан кылымдар бою көркөм чыгармалардан руханий азық алыш, өзүн кызыктырган суроо жана сырларга жооп таап келет. Жадагалса, көркөм чыгарма кайгылуу күндөрде да, жалгыз калган учурларда да жакын кенешчи, туруктуу шерик болуп эсептелет.

Кител – баа жеткис байлык экендигин көп жолу уккансын. Бирок бакытка карши, бул байлыктан пайдаланууга ашыкпай жаткан, ага кайдыгер карап жаткан досторубуз да арабызда анча-мынча табылып турат.

 Чындыгында, белгилүү адабият таануучу окумуштуу, Өзбекстан Баатыры Азат Шарафиддинов баса белгилегендей, кител адамзат жараткан бириңчи укумуш болуп саналат.

Көнүл бурчу: окумуштуу кителти дүйнөнүн сен билген жети укумушунан да алдыга коюуда. Мунун себеби эмнеде?

Оболу, бүгүнкү күндө адамзат кандай жаңылык жараткан, эмнени ачкан, кандай илимий жана турмуштук тажыйбаны топтогон болсо, булардын бардыгы кителтердин ичинде бар. Кител окуу адамдан ашыкча күч, материалдык байлык сартоону талап кылбайт. Кител окуу үчүн күнт жана ыкылас болсо жетиштүү.

 Кител окуудан алуу мүмкүн болгон билим, тажрыйба, ырахат, илхам, жашоого жана инсанга болгон сүйүнүү башка бир да нерседен бул даражада алыш болбайт.

Кандайдыр бир искусство түрүн, телевидение жана радио, заманбап компьютерлердин мүмкүнчүлүктөрүн жана артыкчылыктарын четке какпаган түрдө булардын бири да кител окуунун ордун баса албайт, басышы мүмкүн да эмес деп айттууга болот. Анткени өз алдынча окуу жарайында инсандын ой жүгүртүүсү, ан-сезими, элестетүүсүндө болуп өтө турган өзгөрүүлөрдүн көлөмүн башка бир да иш-аралык камсыздап бере албайт.

 Дагы бир нерсеге көнүл бур, адамдар сыйына турган дүйнөдөгү бардык диндер адамзатка кител түрүндө берилген.

Демек, бош убакыттарда мүмкүн болушунча көбүрөөк китең окууга аракет кылган адамды ар канча мактаса да жараашат. Айрыкча, көркөм китеңтер сенин инсандық сапаттарындың күчөшүндө, адамдарды түшүнүү тажрыйбасына ээ болуунда тендешсиз мааниге ээ. Белгилүү орус жазуучусу М. Горький «Өзүмдөгү бардык жакшы сапаттар үчүн китеңтерден ыраазымын» дегенде эч аша чаппаган эле. Же болбосо, дагы бир атактуу грузин элинин жазуучусу Нодар Думбадзеге бир аял төмөнкүдөй мазмунда кат жазган эле:

«Мен ооруканада оор абалда жатканымда докторлордун дабаасынан көрө, сиздин китеңтеринизди окуганым айыгып кетүүмө көбүрөөк көмөк берди...»

Анан калса, окуунун ырахатын билбей турган, китең окуу тажрыйбасын өздөштүрбөгөн бүгүнкү замандашыбызды жогорку руханияттуу инсан, деп Эсептөө өтө кыйын.

Элибиздин «Жүргөн – дарыя, отурган – көлмөк» деген сөзү бар. Журттун бүткүл көркөмүн, кендигин жана түркүн түстүүлүгүн билүү үчүн да адам бош убакыттында сапарга чыгуусу зарыл. Сапарда адам табияттын ажарынан илхам алат, көрбөгөн жайларын көрөт, билбеген неселерин билип алат, жакшы-жаман адамдар менен пикир алмашат. «Бирди көрүп пикир кыл, минди көрүп шүгүр кыл» дегендөй, ар түрдүү инсандар менен учурашып, зарыл тыянактарды чыгарат, дүйнөнү тааныйт. Инсан сапарда жүрүп гана өз үйүнүн, маалесинин, шаар жана кыштагынын, жадагалса, Мекенинин сагынычы кандай болушун тутят. Барган жайларындагы адамдар, адаттар, баалуулуктарды өз журтундагылар менен салыштырып, көп нерсенин айырмасын түшүнөт, көзү ачылат. Буга кошумча, сапар учурунда инсанда адамгерчилик, мээр-акыбет, достук сапаттары күчтүүрөк жүзөгө чыгат.

Анткени сапар учурунда достор менен дайыма бирге болууга, бирге жатып-туруу, тамактануу, жол жүрүүгө туура келет. Адамдын жакшы же жаман кулк-мүнөзү дал ушундай учурларда билинип калат. Адам кыйынчылыктарга чыдамдуубу же жокпу, ал өзү жакшы көргөн нерсени досуна да ыраа көрөбү, кырсык же коопто калган досуна жардам бере алабы же таштап качабы... булардын бардыгын сапарда сынашат. Демек, бош убакытты пайдалуу өткөрүү үчүн кылынгандай болгон бул сапар ар бир кишиге бир сыноо да болот экен.

Улуу философ Аристотель өзүнүн «Поэтика» деген чыгармасында «Сулуулук ченемде» деген идеяны баяндайт.

Ойчулдун бул пикири искусство чыгармаларына гана тиешелүү эмес. Бардык нерседе – таалим-тарбияда да, кол же акыл эмгегинде да, эс алуу жана уйкуда да ченем болгону жакшы. Каерде ченем бузулса, ошол жерде бутүн система иштен чыгат, башаламандык, тартипсиздик, акыр-аягы, дene жактан же болбосо руханий бузулуга алып келет.

Ушундай болгондуктан, адам өз турмушун аң-сезимдүү, максатка ылайыктап уюштурушу жашоонун натыйжалуу өтүүсүн камсыздай турган маанилүү фактор болуп эсептөлөт. Эч нерсе менен алектенбестен, өмүрүнүн алтынга тең саамдарын бекерчилик же жаман иштер менен өткөргөн адамдын уйкусунда да тынчы болбойт.

! // **Өмүрдүн саамдарын өткүнчү, убактылуу деп биле турган, ар күнү сооп иштер кылып, адамдардын оорун женилдетүүгө адаттанган инсандын жашоосу болсо дайыма кооз жана жыргал болушу шексиз.**

Суроо жана тапшырмалар:

1. Кандай адамдар убакытты өзүнө баш ийдире алат?
2. «Убактың кетти – бактың кетти» деген макалда кандай турмуштук чындык жашырынган?
3. Баш убакытты бекер өткөрбөөнүн кандай жолдору бар?
4. Бекерпоздук келтирип чыгарышы мүмкүн болгон кесептер жөнүндө турмуштук мисалдардын жардамында айтып бере аласынбы?
5. Төмөнкү сүрөттөрдүн негизинде убакыттан өнүмдүү пайдалануу кандай пайдалар бериши жөнүндө сүйлөп бер.

A)

Б)

В)

Г)

НООРУЗ – ЭҢ БАЙЫРКЫ, ЧЫНЫГЫ УЛУТТУК МАЙРАМ

Урматтуу окуучулар, 7-класстагы сабактарбызда мурдагы советтер доорунда элибиздин улуттук баалуулуктары, атап айтсак, Нооруз майрамын элдин эсинен чыгарып таштоо үчүн көп аракеттер кылымандыгы жөнүндө бир аз токтолгон элек. Айрыкча, совет өкмөтү кризис жакасына келип калган өткөн кылымдын 80-жылдарында бул терс чабуулдар өтө күч алды, Ноорузга каршы «согуш жарыяланды». Бул майрамга атылбаган жалаа ташы калбады. Атап айтсак, аны диний майрам дегендер да, феодализмдин артта калган адаттарын даңазалоочу иш-чара деп атоочулар да, анын ордуна «Навбахар» аттуу советтик майрам уюштурууну сунуш кылгандар да табылды. Адамдар майрамдын баалуу тамагы деп бышырып жаткан сүмөлөк толо казандарды, халимдерди совет өкмөтүнүн өкүлдөрү жерге, оролорго төктүрүп ташташкан.

 Бул – улуттун дилин, көңүлүн, тарыхын төбелөөдөн башка нерсе эмес болчу. Бул – коммунистик идеянын инсанга жана адамгерчилликке тапта��ыр жат экендигинин дагы бир далили эле.

Чындыгында Нооруз саясатка, идеологияга, динге тиеси болбогон табият майрамы эсептелип, ал күн менен түндүн өз ара тең келген маалын, жаңы жыл жана жаздын башталышын белгилөө болуп эсептелет.

21-марта дал бир сутканын түптуура 12 сааты жарык, ал эми 12 сааты каранғы болот. Бул абал жазгы күн тенелүү болуп, күзгү күн тенелүү 21-сентябрга туура келет.

1989-жылда Өзбекстандын жаңы башчысы кылып шайланган Ислам Каримов элге жана анын руханийатына каршы каратылган советтик кысымдарга дадил каршы чыгып, Ноорузду жалпы элдик майрам катары кен көлөмдө белгилөө маселесин туруктуу түрдө күн тартибине койгонунан кийин гана бул байыркы майрамдын экинчи өмүрү башталды:

«Биз жакында боло турган Нооруз майрамын салттуу түрдө белгилөө маселесин талкууладык. Ар тараптуу дыкат карап чыктык, «каш коём деп көз чыгарылган», өз башымчалык менен зыяндуу, элге жат токтомдор кабыл алынган, үрп-адттарыбыздын, салттарыбыздын кылымдык негиздери тепсениди кылынган өтмүш доор сабактарын эсепке алдык»¹.

Ал эми эгемендүүлүк жылдарында Нооруз майрамы илгери эч качан болуп көрүлбөгөн көлөм жана шаң менен маданий турмушубуздан татыктуу орун алды.

«Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» чыгармасында Журтбашчыбыз бул майрамдын элибиздин жашоосунда туткан ордун мындайча жогору баалайт:

«Жаңылануу жана изгиликтин символу болгон Нооруз философиясы элибизге таандык адамгерчилик, мээр-акыбет, жардам жана көмөк сыйктуу жогорку өзгөчөлүктөрдөн азыктанып келгени, бабаларыбыз кылымдар бою кандай улуу жалпы адамзаттык идеялардан азыктанып, руханий өркүндөгөнүнүн дагы бир далили болуп саналат, десек, эч кандай ката болбойт»¹.

Чындыгында да, ар кандай салт, үрп-адат жана мааракелер белгилүү бир турмуштук зарылдык себеп пайда болот. Алар белгилүү бир элдин жашоо мүнөзү, психологиясы, руханий дүйнөсү, үмүт-мүдөөлөрүнүн күзгүсү болуп, удаалаш келүүчү муундардын руханий-ахлактык түспөлүнүн калыптануусуна да олуттуу таасир көрсөтөт. Көптөгөн салттардын мазмун-маанисинде элди, элletti изгиликке, жакшылыкка, гумандуулукка үндөөчү өчпөс идеялар жатат. Алар мезгилдердин талабы ме-

¹ **Ислам Каримов.** O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. –Т.: «O'zbekiston» басмасы, 2011-жыл, 122-бет.

² **Ислам Каримов.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 35-бет.

нен фомасы жагынан да, мазмун жагынан да жаныланып, байып барат. Элибизде өзүнүн он таасири, көпчүлүктүн рухий керектөөлөрүнө төп келиши боюнча түбөлүктүүлүккө таандык болуп, элдердин руханий баалуулугу даражасына чейин көтөрүлө турган ушундай бир өзгөчө салттар бар. Чыгыш элдеринин мына ушундай руханий байлыктарынын бири Нооруз болуп саналат.

«Нооруз» персче сөз болуп, «жаны күн» деген маанини билдириет. Ал дыйкандар үчүн үрөн сээп, эгин эгүү иштеринин башталуу мезгилине туура келет. Улуу ойчул бабабыз Алишер Навойй бул күндү төмөнкүдөй сүрөттөйт:

*Vasl aro ko'rdum, teng emish bo'y'i-yu sochi,
Tun-kun teng ekan, zohir o'lur bo'ldi chu Navro'z.*

Бул ыр саптарынан «Арзып күткөн жарыма жетишкендөн соң, сүйгөнүмдүн бою (кундөй ак дene бою) менен узун чачы (түндөй кара чачы) Нооруздагы күн менен түндөй тен экенин көрдүм», деген маанини окууга болот.

Нооруз өтө байыркы майрам болуп саналат. Бул факты өткөн ата-бабаларбызыз, окумуштууларбызыз өз чыгармаларында негиздеп беришкен. Атап айтсак, Абу Райхан Берунийдин «Байыркы элдерден калган эстеликтер», Умар Хаямдын «Ноорузнаама», Абдулкасым Фирдавсийдин «Шахнаама», Кожо Али Термезийдин «Ноорузнаама», Алишер Навоййдин «Хайрат ул-абрар», «Лейли менен Мажнун», «Садди Искандарий» сыйктуу дастандары Нооруз жана анын пайда болуу тарыхы, аны менен байланышкан үрп-адаттар, ырым-жырымдар жөнүндө маанилүү маалыматтарды берүүчү баалуу булактар болуп эсептелет.

Алишер Навойй бабабыздын сөзү боюнча, шах Жамшииддин заманында Ноорузду майрамдоо адатка айланган. Булактардын күбөлүк беришинче, Нооруз майрамынын пайда болуусу төрт миң жылдык тарыхка ээ.

Алишер Навоййдин «Лейли менен Мажнун»дун 12-бөлүмүндө Нооруздун шылтоосу менен Мажнун менен Лейли жашыруун учурашканы, анда Лейлигө болгон сүйүүсүнүн күчүнөн Мажнундун эс-учун жоготкону жөнүндө баяндалат.

Ноорузда ойгонгон, кооз гүлдөр менен капиталган такыр талаалар, бактар адамдар менен толгон. Алардын арасында Мажнун менен Лейли да бар. Бирок адамдардан уялганынан алар бири-бирине жакындаша албай, сырлаша албай

кыйналышат. Лейли бир гүлзардын ичине киргендөн соң, адамдардын көзүнөн кыйла жашыруун болот. Бул гүлзардын ичинде болсо Мажнунга туш келет. Ошондо Лейли сүйүүнүн азабында күйүп жаткан Мажнунду сооротуп, Нооруз күнү инсан кен талааларга чыгышы, көңүлүнүн түйүнүн жазышы, анын дили кудум гүлдөрдөй ачылышы керектигин мындайча туюнтыкан:

*Bu damki esib nasimi Navro'z, | Bog' o'ldi bahordin gulafshon,
Gul atrimi qildi majlisafro'z. | Sunbul бул gul uzra kokulafshon.*

*Bu faslda azmi gulshan etgay,
Bo'ston haramini maskan etgay.*

Азирети Навайй казалдарынын бириnde:

*Chaman sarvi qolib hayron, mening sarvimi qilib javlon,
Aning shaydosi бир dehqon, munga shaydo bari olam, –*

деген кооз саптарды жазат. Бул бейтте акын: «Менин сүйүктүү жарым наз менен жүргөндө, көктөмдүн сүйүктүү жары (б.а. Нооруз) да таң калды, Ноорузга дыйкандар гана ашык болгон болсо, буга (б.а. жарыма) бүткүл аалам ашык», – дейт.

Биздин ата-бабаларыбыз колдонуп келген күн жыл эсеби боюнча Хамал жылдын бириңчи айы болуп эсептелет. Ал дал ошол Нооруздан – 21-маргтан башталат. Ушул себептен да элибиз «Хамал кирди – амал кирди» дешет. Демек, ушул күндөн баштап табияттагы бардык жандыкта – жаныбар жана өсүмдүктө ойгонуу, жаңылануу, өсүп-улгаюу, өзгөчө бир табигый – ички көтөрүлүү жүрө баштайт. Үргүлөп уйкуда жаткан уруктар, тамырлар, бүчүрлөр Күндүн жылуу нурларынан күч алыш аракетке – амалга ашыгат. Күнү кече карайып турган бадам, өрүктүн бутактары дароо гүл менен курчалганын, арык жана сайдын бою жапжашыл шиберлер менен капиталып калганын сезбей каласын.

! // Табияттагы ойгонуу инсандын дилине, руханиятына да таасир кылбай койбойт.

Кыштын суук ызгаарынан үшүгөн, узун түндөрүнөн талыккан, бир аз зериккен адамдар жарык, тунук асманга, Күндүн денеге жагымдуу нурларына, табияттагы ойгонууга утурлаш чыгышат. Алардын маанайында да өзгөчө бир көтөрүңкү, жагымдуу маанай пайда болот.

Ал эми дыйкандар үчүн болсо Нооруз жылдын өзүнө мүнөздүү белги – чек арасы, чеги болуп эсептелет. Ушул

күндөн баштап дыйкан жерге кабатырланбастан үрөн сээп, анын шексиз өсүп чыгуусунан көңүлү ток болуусу мүмкүн. Жыл – он эки айлық ырысқы үчүн эшик ачуучу болууда күнду майрам кылбастык мүмкүнбү?

Демек, Чыгыш элдери дээрлик төрт мин жылдан бери белгилеп келе жаткан Нооруз жаратылыш менен адамдын жашоосунун шайкештигинин,

алардын ортосундагы эзелки тағдырлаштыктын да далили, жениши, майрамы десек, адашпаган болобуз.

Жогоруда айтканыбыздай, Нооруз эмгек жана жаратуучулуктун майрамы. Бул күнү кудум табият сыйктуу инсан да эми кыштын күчү менен каары кеткенин, мындан ары күндөр күн өткөн сайын жылый берээрин, артка эми жол жок экенин сезет. Дыйкан кардын астында жетилген, кар кетип жүзү ачылган жерди айдал, тегиздеп, арык тартып, алгачкы үрөндү – ырысқы үрөнүн себет.

Нооруз табияттын жана адамдардын арасындагы жаңындашуу, мээр-акыбеттин, адамгерчиликтин майрамы.

Бул күнү мазарларда тазалоо-ондоо иштери алыш барылат, азиздер жаткан жайлар зыярат кылынат, карыя, инвалид, жалгыз адамдар, ата-энелер жоктолот, өзгөчө дасторкон түзөлүп, конок күтүлөт, жакшы көргөн адамдарына белек тартуулап, балдарга таттуулар беришет.

Нооруз доступк, боордоштуктун майрамы.

Ал Чыгыш элдеринин гана эмес, ошондой эле улутуудини, ынанымына карабастан, ушул журтта жашай турган бардык улуттар ал майрамды белгилешет, бири-бирин жакшырак таанып, көңүлдөрүнө жол табышат.

Атап айтсак, элибиз эзелтеден бери тынчтыкты сүйгөн эл экендигин иш жүзүндө далилдеп келген. Элибиз бардык мезгилдерде элдердин, улуттардын өз ара тынч, бейпил, достукта жашоолорунун жактоочусу болуп келген. Ноорузду белгилөө тартибинде, анын түпкү маанисинде дал ушул идеялар, максат-мұдәөлөр да жатат.

Нооруз – ден соолуктун майрамы.

Жылдын бул мезгилинде даярдала турган табигый жана тоюмдуу тамактар кыштын узун жана үзүкчүлүктүү түндө-рүнөн аман-эсен чыгып алган инсандын денеси үчүн шыпаа-нын, кубаттын булагы болот. Элибиздин узак жылдык кулина-риялык маданияты жылдын дал ушул мезгили үчүн витамин-дерге мол ушундай тамактарды ойлоп тапкандыгы менен да ардактуу. Сүмөлөк, халим, көк самса жана көк чүчпара мына ушундай баалуу тамактардын катарына кирет. Нооруз дас-торконуна өзгөчө көрк тартуулаганы себеп, сүмөлөк менен халим бышыруу өзүнчө даярдыктын негизинде уюштурулат.

Эгерде халим бышыруу менен көбүрөөк эркектер алектен-се, сүмөлөк бышыруу, негизинен, аялдардын энчиси болуп эсептелет. Чон казандардын тегерегинде кыз-келиндер, балдар оюн-кулкүү кылышып, уламыш, азил-тамаша, жомок, табышмак жана элдик болумуштардан айтышат, ыр ырдап бийлешет. Сүмөлөккө келген ар бир инсан жакшы ниет менен казанда-гы сүмөлөкту аралаштырат. Сүмөлөк бир күн-түн бою кайна-тылгандан соң, ар бир үй-бүлөгө бөлүштүрүлөт. Майрамга катыша албаган ооруулулар, майыптар, жалгыз карыялар сүмөлөк менен жоктолот. Сүмөлөкту перзенти алыс сапарлар-дан аман кайткан, жаңы перзент же небере көргөн, жашоодо чон ийгиликтерге жетишкен, оорудан айыккан адамдар мур-датан ниет кылышп даярдашат. Сүмөлөк бир үй-бүлөдө бышы-рылганда да аны даярдоо жарайнына бүткүл айыл же көчө-нүн адамдары, тууган-уруктар уюшкандык менен катышууга чакырылат. Элдин айтымында, бир казандан даам сызган, тамак жеген адамдар бири-бирине туугандай жакын болуп калат экен.

Нооруз изги үмүттөр, эртеңки жарык күндөрдүн ка- барын бере турган майрам болуп саналат.

Бул күндө адамдар бири-бирине бакыт-таалай, саламат-чылык, үй-бүлөлөргө кут-береке, эл-журтка тынчтык, бей-пилдик тилемешет. Кийинки Ноорузга чейин бардыгынын сак-саламат жетип баруусун, башталып жаткан жаңы жылдын куттуу-берекелүү келүүсүн, той-тамашаларга бай болушун ниет кылышат жана ушуга умтулуп жашашат.

Нооруз – бүткүл маңыз-мааниси менен үлгүлүү адеп сабагы болуп саналат.

Нооруз майрамы бир күндөн бир айга чейин белгиленип, аны майрамдоо менен байланышкан түрдүү үрп-адаттар, салттар, ырым-жырымдар муундан-муунга өтүп келүүдө. Эзелтеден эле керней-сурнайдын жүрөктүү дөлгөртүүчү жанырыгы менен баштала турган бул майрамда дарбаздар, маскарапоздор, балбандар, ырчылар, ооз комуз черткендөр, музыкант менен бийчилир, баҳшылар өз өнөрлөрүн көрсөтүшкөн. Майрамдын катышуучулары түрдүү эл оюндарын, көкбөрү, күрөш, ат чабыш мелдештерин көрүшкөн. Майрамдар өткөрүлүүчү жерде өтүкчүлүк, зергерлик, жыгач устачылык, алебастр устачылык (*ganchkorlik*), таш сомдоочулук, карапачылык сыйктуу элдин практикалык искусствоосунун үлгүлөрү көргөзмө-соодага коюлган. Булардын бардыгы майрамдын маңыздылыктын андан да байыткан, аны күндөлүк турмуштун мазмуну менен байланыштырган.

Нооруз жаштардын өз элин дагы да жакшираак билүүсүнүн, анын психологиясын түшүнүүсүнүн, ушул элге тыгыз кошуулуп кетүүсүнүн да фактору болуп саналат.

Адамдардын тынч, эркин жана абат турмуштун баркын терен тууюусу дал ушул күндөргө туура келет. Сен да, өзүндү ушул элдин, ушул мемлекеттин перзентимин деп билсен, элдин тоюнда да, азасында да тик турушун, ушул элдин ишине эш болушун керек. Анткени, майрам жалаң гана шаттык, оюн-күлкү үчүн эмес. Ал элдин психологиясындағы өлбөс сезимдерди муундар аралык жеткирүүчү баалуу робита – байланыш каражаты да болуп эсептелет.

Нооруз майрамы балдар жана абат турмуштун баркын терен тууюусу дал ушул күндөргө туура келет. Ага жаш балдар да, өспүрүм жигит-кыздар да өзгөчө даярдык менен келишет. Алар Нооруз күндөрү күрөш, чикит чапмай (*zuvillatar*), чүкө атуу (ордо) ат оюну, жарыштуу, алыска топ ыргытуу, жашынмак, батперек учурдуу, кулак созмой, бир буттап секирип жарыштуу, конок-конок, коргон куруу (топурак же таш менен), топ таш, куурчак оюну, данек оюну, эшек минди, ак терек-көк терек сыйктуу оюндарда жыргап ойноп чарчашпайт.

Ошондой эле, бул майрамда элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн (макал-лакап, ыр, жанылмач, азил-тамаша, жомок, дастан жана башкаларды) көп айттуу боюнча кароо-сыннак, мелдеш уюштурулат.

Жаштардын ортосунда өткөрүлө турган бул сыйктуу иш-чаралар аларда улуттук ан-сезим жана менталитеттин ка-

лыптануусунда, чыналуусунда маанилүү каражат болуп эсептелип, жаштардын ден соолугу чын, руханий жактан жеткилең болуп өсүүсүндө өзгөчө мааниге ээ.

Нооруз майрамында материалдык жактан начар камсыздалган, багуучусун жоготкон үй-бүлөлөргө мамлекет жана коомдук уюмдар тарабынан демөөрчүлүк жардамынын көрсөтүлүүсү сооптуу иш-чарага айланып калды. Материалдык жактан чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон мамлекет жана коомдук уюмдар, айрым жеke адамдардын журтубуздагы «Sahovat» жана «Miguvvat», «Mehribonlik» үйлөрүнө, атайын интернаттарга демөөрчүлүк жардамын көрсөтүүсү, айрыкча майрам күндөрү күчөдү. Булардын бардыгы элибиздин «Колу ачыктын жолу ачык», «Бирди бергенге минди берет» деген сыйактуу изги макалдарынын турмушта, иш жүзүндө өз чечимин таап жаткандыгынын айкын далили болуп саналат.

Сабагыбыздын башында болгону сыйактуу аягында да жашоону, табият жана инсандын сулуулугун очпөс саптарга синдириген Навоий бабагызын төмөнкү максаттары бардыгыбызга дайыма жолдош болуусун каалайбыз:

**Ар түнүң болуп кадырлуу,
Ар күнүң болсун Нооруз...**

Суроо жана тапшырмалар:

1. Эгемендүүлүк жылдарында кайра калыбына келтирилген дагы кандай элдик майрамдарды билесин?
2. Нооруз майрамынын касиети эмнелерде көрүнөт?
3. Жаз тартууларынан дагы кайсыларды билесин?
4. Балдар оюндарынан кайсынысы сага көбүрөөк жагат? Сен жашай турган жерде дагы кандай оюндар бар?
5. Сүмөлөк жана халимдин инсандын ден соолугун чындоосундагы мааниси эмнеде?
6. Ноорузун инсанга психологиялык, дene тарбиялык, тарбиялык жактан келтире турган пайдаларын түшүндүрүп бере аласыңбы?
7. Нооруз жана табият тартууларына арналган дубалдык газета чыгар.
8. Өтүлгөн сабакты бышыктоодо төмөнкү адабияттардан пайдалан: Султанмурат Олим. Bayramlarimiz. Т.: «Ma'naviyat» басма үйү, 2008 жыл, 20–36-беттер; Navro'z. Navro'z bilan bog'liq qo'shiqlar, afsonalar, odatalar va irimlar. (Түзүүчүлөр: Төрө Мырзаев, Маматкул Жораев) Т.: «Fan» басма үйү, 1992 жыл.

ЭСТУТУМ – УЛУУ БААЛУУЛУК

Адамзатты башка жаныбарлардан айырмалап туруучу маанилүү өзгөчөлүктөрүнөн бири анын эстутумга ээ экендиgi болуп саналат. Эстутумун жоготкон адам манқуртка айланып калаары жөнүндө адабият сабактарында көп уккансын. Анткени инсанды инсан кылып туруучу, ага «мен»ди тартуулоочу нерсе өтмүш, эстутум болуп саналат.

!/// Өз ата-бабаларын – жети атасын, үй-бүлөсүн, айылын, шаарын же кыштагынын өтмүшүн, Мекенинин тарыхын билбей турган адамды тамырынан ажыраган даракка салыштыруу мүмкүн. Тамырсыз дарак өсүп-өнбөгөнү, сөзсүз кургап калаары белгилүү болгондой, тарыхый эскерүүдөн, өтмүшүнөн айрылган адамдын да келечеги белгисиз болот.

Эстутум – улуттун тарыхын, анын баалуулуктарын, маданияты менен руханиятын, бир сөз менен айтканда, улуттун өздүгүн камтыгын улуу баалуулук.

Бакытка каршы, мурдагы совет өкмөтү өз курамына кошуп алган бардык элдер катары Түркстан өлкөсүндө жашай турган улуттарды да тарыхый эскерүүсүнөн ажыраттуу жолунда кандай гана жосунсуу жоруктар ишке ашырылбады. Атап айтсақ, өзбек эли мин жылдардан бери ишенип келген Ислам дининин ордуна атеизм – кудайсызыдыш идеясы элдин бардык катмарларынын арасында тынымсыз үгүттөлдү. Жүздөгөн мечит-медреселер бузуп ташталды, адамдардын кең-кесири диний амалдарды аткаруусуна тыюу салында. Жадагалса, каза болгондорго жаназа окуу, аларды мазарга коюу да идеологиялык жактан кооптуу иш катары бааланып, мамлекеттик мекемелерде иштей турган жергиликтүү кадрлар куугунтукка алынды. Дүйнө илиминин, маданиятынын өнүгүүсүнө чоң салым кошкон улуу даанышмандардын мурасы жөнүндө сөз ачпоо, Амир Темурдай, Жалалиддин Мангубердией билим алууну жактоочу, мекенди сүйүчү бабаларыбызды өз урпактарына жаман ат менен тааныштыруу кадимки бир көнүмүш абалга айландырылды.

Өзбек элин бүткүл тарыхында жарык күн көрбөгөн, түркөйлүк менен каранғылыкта жашаган эл катары көрсөтүү, ошол аркылуу жана өkmөткө урмат ойготуу бул идеологиянын башкы максаты болуп эсептелчү.

ХХ кылымдын биринчи жарымында улут эркиндигин жар салган, өз элин азат көрүүнү эңсеген Махмудкожо Бехбудий, Абдулла Авланий, Фитрат, Чолпон, Абдулла Ка-дыйрий сыйктуу улутка берилген, татыктуу интеллигенттердин мойнуна ар түрдүү айыптар тагылып, көпчүлүгүнүн өмүрү кыйылган. Мындай идеологиялык жырткычтыктар совет мамлекетинин элдер жана улуттар тагдырына кайдыгер мамиледе болгонунун айын далили болуп саналат.

Республикабыз жетекчиси Ислам Каримов мындай акыйкатсыздыктарга толук чек коюу керектигин баса белгилеп, 1989-жыл 28-ноябрда эле окумуштуулардын алдында төмөнкү так милдеттерди койгон эле:

 «Коомтаануучулар Өзбекстандын тарыхынын көптөгөн барактарын кайра жазуулары, мисалы, Орус падышчылыгы жылдарында Орто Азия элдеринин улуттук-боштондук кыймылы, 1920–1930-жылдардагы адабий-идеялык жарайндар, колективдештируү жана башка окуяларга документтердин негизинде назар салуулары керек. Бехбудий, Усман Насыр, Чолпон, Фитрат жана башкалардын чыгармачылыгын жана көз карашын да терең жана калыс изилдөө зарыл болот»¹.

Эгемендүүлүк жылдарында Өзбекстан Республикасынын Президентинин демилгеси жана түздөн-түз жетекчилигинде элибиздин өткөн тарыхын кайра калыбына келтириүү, ал басып өткөн мин жылдык тарыхты терең жана адилеттүү түрдө үйрөнүү, унтула жаздаган улуттук-маданий баалуулуктарды элдин турмушу жана эсине кайтаруу боюнча чон иштер аткарылды. Совет бийлиги учурунда таштанды жайларга, ал гана эмес урандыларга айландырылган жүздөгөн ыйык зиярат жайларыбыз – мечит-медреселер, маданий эстеликтердин кайра калыбына келтирилиши, «эл душманы» катары өлтүрүлгөн агартуучу ақын жазуучулардын, аалым-окумуштуулардын илимий-чыгармачыл мурасынын үлгүлөрүнүн көптөгөн нускаларга басып чыгарылышы элдин өтмүшүн эскерүүсүнүн ой-

¹ Ислам Каримов. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. –Т.: «O'zbekiston» басмасы, 2011-жыл, 91-бет.

гонуусунда, эгемендүүлүк патириотторун бааланышында чечүүчү мааниге ээ болду. Журтбашчыбыз баса белгилегендей:

«Ар бир эл улуттук баалуулуктарын өз максат-мүдөөлөрүнүн, ушуну менен бирге, жалпы адамзаттык өнүгүү ийгиликтеринин негизинде өнүктүрүп, руханий дүйнөсүн жогорулатыш барууга умтулгандыктан, бул жаатта тарыхый эскерүү маселеси өзгөчө мааниге ээ болот. Тактап айтканда, тарыхый эскерүү сезими толук кандуу түрдө кайра калыбына келтирилген, эл басып өткөн жол өзүнүн бардык ийгилик жана жетишкендиктери, жоготуу жана курмандары, кубаныч жана кайылары менен адилеттүү жана чындан үйрөнүлгөн тагдырда гана чыныгы тарых болот»¹.

Ушул принциптин негизинде Өзбекстан Республикасынын Президентинин 1999-жыл 12-майдагы буйругу боюнча, журтубузда 9-май «Эскерүү жана кадырлоо күнү» катары белгилене турган болду. Ошол себептен Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин «Мекен жана элдин азаттыгы жолунда курман болгондордун элесин түбөлүктөштүрүү жөнүндө»гү токтому жарыяланды. Мына эми өткөн ата-бабаларыбызды эскерүү жана кадырлуу замандаштарыбыздын урматын жайына коюуда «Эскерүү жана кадырлоо күнү»нүн белгилиниши чон мааниге ээ болууда.

«Эскерүү жана кадырлоо күнү» өз мазмуну менен башка майрам жана салттарыбыздан айырмаланат. Ал дүйнөдөн өткөн бабаларыбызды эскерүү гана эмес, Мекен үчүн күрөштө курман болгон, мурдагы эзүүчү режим тушунда куугунтукка алынган, өлтүрүлгөн элдин жыргалчылыгы жана мамлекеттин өнүгүүсүнө өз салымын кошкон адамдардын элесин да урмат кылуу дегени.

Журтубузда «Эскерүү жана кадырлоо күнүн» белгилөө түздөн-түз Президентибиз Ислам Каримовдун демилгеси менен ишке ашты.

Бул жерде сөз, эгемендүүлүккө чейин бардык облус жана райондун борборлорунда «Белгисиз солдаттын мүрзөсү» деген жасалма ат астындагы монументтер курулган, адамдар ушул жайларга өздөрү билип-билбестен сыйынышкандыгында. Чындыгында, Журтбашчыбыз белгилегендей, согушка кеткен

¹ **Ислам Каримов.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 97-бет.

кайсы бир адам белгисиз болушу, анын аты-жөнү, ал жөнүндөгү эскерүүлөрдүн жоголуп кетишинин өзү мүмкүн эмес. Жадагалса, эгемендүүлүк жылдарында алып барылган олуттуу изденүүлөрдүн натыйжасында баштап «дайынсыз жоголгон» деп эсептелген миндеген ырааматылык журтташтарыбыздын тағдыры аныкталды – алар кайсы согушта жана качан каза болгондугу жөнүндөгү документтер табылды.

 «Алар жөнүндөгү маалыматтар топтолгон 35 томдон турган «Эстутум» китеби басылды жана мемлекетибиздин тарыхында үлгүлүү руханий окуя болду»¹.

Бир сөз менен айтканда, адам баласы изсиз жок болуп кетиши, «белгисиз солдат»ка айланышы мүмкүн эместиги далилденди. Натыйжада, Ташкент шаарында, бардык облустардын жана райондордун борборлорунда Эскерүү аянттары, борбор шаарыбыздагы Бозсуу каналынын боюнда болсо «Шейиттердин элеси» эстелик комплекси курулду.

Журтбашчыбыз «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» китебинде 1937–1953-жылдарда мурдагы СССР аймагында ишке ашырылган массалык кыргын жана куугунтуктоолордун үрөй учурган кесепеттерине өзүнчө токтолгон. Ушул китептен окуйбуз:

 «Анын терс натыйжаларын өзүбүзгө элестетүү үчүн бир эле Өзбекстан боюнча дээрлик 100 миң адам куугунтукка учурал, 13 миң атып ташталганын эстөө жетиштүү. Инсандык кадыр-баркы тапталган, турмушу бузулган бул адамдардын арасында жалаң гана ишмер жана интеллигенттер гана эмес, ошондой эле жүздөп карапайым инсандар, жартубузда жашоочу дээрлик бардык улут жана эллеттердин өкүлдөрү бар эле. Ушул доордо канчалаган адамдардын өз үй-бүлөсүнөн ажыраганы, аялдар жесирликтө, бөбөктөр жетимдикке туш кылынганын, миндеген тажрыйбалуу дыйкандардын кулак катары алыс өлкөлөргө сүргүн кылынганын эсепке алсак, элибиздин башына түшкөн бул кырсыктын, кайгынын оордугу даты да айкын көрүнөт»².

Ардактуу окуучулар, бир нерсени жакшы билип ал. Советтик мамлекеттин дээрлик жетимиш жылдык тарыхын чексиз

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 100-бет.

² Ошол чыгарма, 98-бет.

калса акыркы 80-жылдарында да түрдүү көрүнүштөгү куугунтуктоорду ишке ашырган. Эгерде Экинчи дүйнөлүк со-гуштан кийинки жылдар – 1948–1953-жылдарда басылган газеталарды барактасак, Өзбекстанда 5–10 кг пахта коромжу болгону үчүн, жарым гектар пахта аятын суу же чөп басканы үчүн да адамдар камакка ташталғанынын, алардын көпчулугү үй-бүлөсүнө башка кайтып келбегендигинин күбөсү болобуз.

Жадагалса, Өзбекстанда өткөн кылымдын 80-жылдарында «пахта иши», «өзбектер иши» деген апартма атальштар менен жүргүзүлгөн сонку куугунтуктоо мезгилинде да он миндеп айыл чарбасынын кызматкерлери айыпсыз күнөөлөндү, алардын инсандык кадыр-баркы тапталды, турмушу бузулду.

Журтбашчыбыздын жетекчилигинде мамлекетибиз көз карандысыздыкка жетишкенден соң, бул адилетсиздиктерге, кордоолорго кескин чек коюлду. Айыпсыз жазаланған адамдар өз үй-бүлөсүнүн кучагына кайтарылды, алардын аруу аттары акталды. Күнөөсүз каза болгон инсандардын элесин түбөлүктөштүрүү боюнча чон тарыхый иштер жасалды.

«Мына ушул инсандык бурчубузду аткаруу максатында 2000-жылы борбор шаарбыздын Юнусабад районунда куугунтуктоо жылдарында элибиздин миндеген чыныгы перзенттери өлтүрүлүп, дайынсыз көмүп ташталған, канча жылдар бою каросуз калып кеткен Бозсуу каналынын жээгингеди Албарстыкөпүрөө деп аталған жардын ордунда Шейиттерди эскерүү сейилбагы жана кийинчөрэек ушул атальшта музей жана фонд түзүлдү. 2001-жылдан баштап 31-август журтубузда Репрессия курмандарын эскерүү күнү катары белгилене турган болду»¹.

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 98–99-беттер.

Соңку жылдарда бул жай андан да көркөндүрүлүп, музейдин кошумча имараты курулуусу менен бирге анын залдары тарыхый эс тутумубузду байытууга кызмат кылуучу документтер, далилдер, экспонаттар менен жабдылды.

Бүгүн мамлекетибиздин башкы аяны – Мустакиллик аяны Президентибиздин жетекчилигинде таанып болbos түскө кирген. Өткөн режимдин өзүнчө бийик, сезимсиз, агрессивдүү, инсандыктан алыс маңызын өзүнде камтыган одоно бетон жана асфальттар бузуп ташталып, алардын ордун жашоо жана тириүлүктүн символу болгон жапжашыл чөптөр, түркүн-түстүү гүлдөр жана кооз дарактар ээледи. Анын бир жагында жайгашкан өзбекче оймолор менен кооздолгон айвандар менен курчалган Эскерүү аяны дайыма мемиреген тынчтыктын койнунда турат. Аянын төрүндө бир боору – перзентин күтүп, анын элесинин алдында баш ийип олтурган азалуу Эне символу. Энелердин тендешсиз символу болгон бул айкел көнүл көзү ачык болгон бир да зыяратчыны көнүлкош калтыrbайт. Эненин буту астынан гүл жана гүлсебеттер арыбайт.

Көркөм түстүү айвандардын астында Каракалпакстан Республикасы жана бардык облустарбыздан, борборубуз Ташкент шаарынан Экинчи дүйнөлүк согушка кетип кайра келбegen мекендештерибиздин аты-жөнү жазылган алтын түстүү жез барактар жайгашкан. Бир мезгилдер «белгисиз солдат»тай жасалма ат менен аталган бардык өлгөндөрдүн ардактуу ысымдарын ушул барактардан сөзсүз табасын. Алардын куралдаш достору, тууган-уруктары ушул жерге коюлган отургучтарга олтуруп, чексиз эскерүүлөргө берилишет, өткөндөрдүн рухуна атап бата оқушат. Чындыгында, өткөн жана бүгүнкү муундарды бири-бирине байланыштыра турган, алардын ортосундагы түбөлүк биримдик сезимдерин күчтө турган, инсандын элесин баалоодой руханий бурчту жастардын дилинде өркүндөтө турган изги абал ушул эмеспи?!

! // Чындыгында да, жашообузун бөлүнбөс бир бөлүгүнө айланып калган Эскерүү жана кадырлоо күнү мекендештерибизде мээрим-сүйүү, ак дилдик, өздүгүн таануу, жашоонун баркына жетүү сезимин калыптандырууда мындан ары да мааниге ээ боло берет.

Ардактуу окуучу, ар бир үй-бүлө, айыл, район, облуста урмат-сыйга татыктуу көптөгөн адамдар жашап өтүш-

көндүгүн билип кой. Ошону менен бирге, кара күндөргө себеп болгон согушта курман болгон бабаларыбыз менен аталарыбызды, тууган-урук жана айылдаштарыбызды эскерүү, согуштан аман кайткан жана күн сайын катары кыскарып бара жаткан ардагерлерибиздин, мамлекеттин ичинде әмгектенген кадырман карыяларыбыздын абалынан кабар алып турруу сен менен биздин милдетибиздеги ыйык парз жана карыз болуп эсептелет. Бул орунда Журтбашчыбыздын төмөнкү сөздөрүн көлтириүү, бул түшүнүктүү турмуштук урааныбыз кылып алуу өтө маанилүү:

«Менин туруктуу ишеничим боюнча, сооп ишти ар ким кылышы керек, сооп ишти ар күнү кылыш керек»¹.

Суроо жана тапшырмалар:

1. Тарых сабактарынан совет өкмөтү доорунда ишке ашырылган кандай куугунтуктар жөнүндөгү билимдерге ээ болдун?
2. Мурдагы совет доорунда элибиздин тарыхый өтмүшүн тепсөө жана руханий баалуулуктарын кадырсыздандыруу боюнча кандай терс иштер жасалган?
3. Өткөндөрдү эскерүү – аларды эстөө, жакшы сапаттарын эске алуу менен гана чектелеби? Тирүүлөрдөн дагы әмнелер талап кылынат деп ойлойсун?
4. Мааленде, айылында Экинчи дүйнөлүк согушта катышкан карыялар барбы? Алардан кандай ангемелерди уккансын?
5. Инсандын кийинки муундардын эсинде түбөлүк калуусу эмнелерге байланыштуу экендиги жөнүндөгү ой бөлүш.
6. Төмөнкү сүрөттөрдө элибиздин кандай изги сапаттары көрсөтүлгөнүн чечмелे.

A)

Б)

В)

¹ **Ислам Каримов.** Yoshlarimiz – xalqimizning ishonchi va tayanchi. –Т.: «Ma’naviyat» басмасы, 2006-жыл, 67-бет.

ТЕКШЕРҮҮ ИШИ

Та пшырма: «*Жалпы элдик майрамдар*» темасында реферат даярда. Аны жазууда төмөнкү маселелерди жарытууга өзгөчө көнүл бур:

— элдер, улут жана элдеттердин жашоосунда майрамдардын пайда болуу себептери;

— майрамдардын ар бир элдин менталитети, журттун табияты, социалдык турмушу, анын тагдырындагы негизги окуялар менен байланыштуулугу;

— окуу китебинде «*Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*» китебинен көлтирилген ой-пикирлер;

— эгемендүүлүк жылдарында элибиздин үрп-адаттарын, майрамдарын кайра калыбына көлтириүү, мазмун жана форма жагынан дагы да байытуу жолунда жасалган иштер;

— эгемендүүлүк жылдарында негиз салынган жалпы элдик майрамдардын маани-мазмуну;

— Өзбекстан Республикасында белгилене турган төмөнкү жалпы элдик майрамдардын ар бири жөнүндө кыскача түшүнүк:

1-январь — Жаңы жыл;

8-март — Кыз-келиндер күнү;

21-март — Нооруз майрамы;

9-май — Эскерүү жана кадырлоо күнү;

1-сентябрь — Эгемендүүлүк күнү;

1-октябрь — Мугалимдер жана тарбиячылар күнү;

8-декабрь — Конституция күнү;

Орозо айт (Ийд ул-Фитр) диний майрамынын бириңчи күнү;

Курман айты (Ийд ул-Адха) диний майрамынын бириңчи күнү;

— жалпы элдик майрамдардын мамлекетибизде жашоочу түрдүү улут жана элэт өкүлдөрүнүн өз ара биримдигин чындоодогу мааниси;

— бул майрамдардын элибиздин руханий жашоосунда туткан орду;

Рефератты даярдоодо пайдаланыла турган адабияттар:

1. *Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.* Т.: «Ma'naviyat» басма үйү, 2013-жыл, 29–35-беттер.

2. *Султанмурат Олим. Bayramlarımız.* Т.: «Ma'naviyat» басма үйү, 2008-жыл.

ЖЫЙЫНТЫКТООЧУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУЧУ САБАК

Ардактуу окуучулар! Мына, бул окуу жылында «Улуттук эгемендүүлүк идеясы жана руханият негиздери» окуу ки-теби боюнча алып барган сабактарыбыз да өз аягына жетүүдө. Ушул мезгилдин ичинде сенин жашына жаш, билимине жаны билимдер кошулду, ой жүгүртүүн кенейди. Атап айтсак, мемлекетибиз жана элибизди эгемендүүлүккө алыш чыккан, журтубузду азат жана абат өлкөгө айландырууда, эркин жана жыргал жашоо курууда негизги фактор болгон улуттук идеябыздын маани-мазмунуна теренирээк кирип бардын.

Улуттук идея жана руханияттын байыркы тамырларга ээ экендинги, бул түшүнүктөр ушул журтта жашап жаткан бардык адамдардын жакшы ниеттерин, турмуштук кызыкчылыктарын өзүндө камтыганын жакындан сездин.

!/// Улуттук идеянын негизин түзө турган журттун тынчтыгы, Мекендин өнүгүүсү, элдин жыргалчылыгы, жеткилең инсан, социалдык шериктештүк, улуттар аралык биримдик, диндер аралык кең пейилдүрүлүк, улуттук өздүктүү, инсанды таанып-билир сыйктуу түшүнүктөр мамлекетибизде тынчтык жана бейпилдикти сактоо, өз ара биримдикти чындоо, республикабызды экономикалык, саясий, маданий жана руханий жактан өркүндөтүүдө өтө чоң мааниге ээ экенин түшүнп-билип жатасың.

Сабактарда жогорку руханият коом жана улуттун өнүгүүсүнүн бекем пайдубалы болуп кызмат кылышына байланышкан билимдерин, тажрыйбаларын да бир кыйла байыды. Атап айтсак, мыйзамга баш ийүү, инсандын укук жана эркин-диктерине урмат көрсөтүү биз куруп жаткан эркин демократиялык коомдун ажырагыс өзгөчөлүгү экендингине ынандын.

!/// Бул баалуулуктар жашообуздун, көз караштарыбыздын ажырагыс бөлүгүнө айлануусунда Президентибиз

Ислам Каримовдун ишмердүүлүгү канчалык өзгөчө мааниге ээ болгондугун сен «O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida» китебинен билип алдың.

Инсандын руханиятынын негизги белгиси болуп эсептөлген Мекенге болгон сүйүү, эл-журтка туруктуулук, достук, ишенимдүүлүк түшүнүктөрүн, табиятты асыроо маданиятын, убакыттын кадырына жетүү сыйктуу руханий факторлор жашообузду туура түзүүдө жана мазмундуу өткөрүүдө канчалык чоң мааниге ээ экендигин терен түшүнүп жеттин.

Күбөсү болгонундай, Журтбашчыбыздын демилгеси, алысты көздөп алып барган кең көлөмдүү иш-аракети менен элибиздин совет доорунда тепсенді кылышкан тарыхый эстутумун кайра калыбына келтириүү, унтула баштаган сейрек баалуулуктарды турмушка кайтаруу, улуттук жана диний майрамдарбызызды кең-кесири белгилөөгө таандык чыныгы тарыхый мааниге ээ иш-чаралар ишке ашырылды.

Президентибиз өзүнүн «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» китебинде төмөнкү негизги маселеге да сени менен биздин көнүлүбүздү каратат:

 «Руханий жетилүүгө жетишүү – бул бир жылдык же беш-он жылдык иш эмес. Эл, улут өз улуттук руханиятын жылдар, кылымдар бою жогорулатып, байытып барат. Анткени руханият катып калган дормалардын, ишенимдердин жыйындысы эмес, тесскерисинче, тынымсыз аракеттеги үзгүлтүксүз жарайян болуп, онүгүү жүрүп эле турса, анын ылдам кыймылы себеп руханий турмуштун алдына коюла турган талаптар да тынымсыз пайда боло берет»¹.

Ушундай болгондуктан, ардактуу окуучу, сени менен биз улуттук идея жөнүндөгү түшүнүктөрүбүздү ушул ылдам заманга ылайык түрдө байытып, кенейтип баруубуз, руханий дүйнөбүздү болсо абат кылуу, аны түрдүү кол салуулардан бекем коргоо жолунда үзгүлтүксүз изденүүбүз талап кылынат. Бул изги ниеттер жолунда сага күч-кайрат, илхам жана чыгармачылдык дайыма шериктеш болсун!

¹ Ислам Каримов. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Т.: «Ma'naviyat» басмасы, 2013-жыл, 171-бет.

МАЗМУНУ

I бөлүм. Улуттук идея – изги үмүт-тилектердин туюнтулушу

Жаратман эл	3
Биздин улуттук идеябыз	8
Журт тынчтыгы	13
Мекендин өсүп-өнүгүүсү	18
Элдин жыргалчылыгы	23
Абаттык көңүлдөн башталат (<i>Практикалык сабак</i>)	27
Текшерүү иши	29

II бөлүм. Улуттук идея менен руханий жашоонун шайкештиги

Жеткилең инсан	30
Социалдык шериктештик	36
Улуттар аралык биримдик	41
Диндер аралык кең пейилдүүлүк	45

III бөлүм. Руханияттын маанилүү шарттары

Жамааттык сезим	50
Инсанды таанып билүү	55
Мыйзамдын үстөмдүүлүгү	59
Интернеттен пайдалануу маданияты (<i>Практикалык сабак</i>)	67
Текшерүү иши	68

IV бөлүм. Руханият – коом жана улуттун өнүгүүсүнүн башкы фактору

Руханият – инсан жана коомдун маданиятынын негизи	69
Достук – жогорку руханий түшүнүк	78
Экологиялык маданият	87
Бизге тааныш жана тааныш эмес табият (<i>Практикалык сабак</i>)	98
Убакытты кадырлоо – руханият көрсөткүч	100
Нооруз – эң байыркы, чыныгы улуттук майрам	108
Эстутум – улуу баалуулук	116
Текшерүү иши	123
Жыйынтыктоочу жана жалпылаштыруучу сабак	124

RAHMON QO'CHQOROV, SANOBAR NISHONOVA,
OYNISA MUSURMONOVA, MURTAZO QARSHIBOYEV

MILLIY ISTIQLOL G'oyasi va Ma'naviyat asoslari

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
8-sinflari uchun darslik

(Qirg'iz tilida)

To'ldirilgan va qayta ishlangan 5-nashri

Toshkent «Ma'naviyat» 2015

Которгон А. Зулпихарова
Редактору Г. Токтобаев
Сүрөтчүсү С. Соин
Корректору А. Зулпихарова
Компьютерде беттеген Ш. Сахибов

Лицензия АI №189, 2011-жыл 10-майда берилген. Басууга 02.07.2015-ж. да
уруксат берилди. Форматы 60x90 $\frac{1}{16}$, «Таймс» гарнитурасы.
Офсеттик басма усулунда басылды. Шарттуу б. т. 8,00. Басма т. 7,64.
717 нускада басылды. Буюртма №15-320.

«Ma'naviyat» басма уйы. Ташкент, Тараккиёт, 2-туюк көчө, 2-үй.
Келишим № 49-15.

Өзбекстан Басма сөз жана Маалымат агенттигинин «O'zbekiston»
басма-полиграфиялык чыгармачылык уйундө басылды.
100129. Ташкент, Навоий көчесү, 30-үй, 2015.

**Ижарага берилген окуу китебинин абалын
көрсөтүүчү жадыбал**

№	Окуучунун аты жана фамилиясы	Окуу жылы	Окуу китебинин алган кездеги абалы	Класс жетекчи-синин колу	Окуу китебинин тапшырылышп жаткандағы абалы	Класс жетекчи-синин колу
1						
2						
3						
4						
5						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан баалоонун төмөнкү кретийлери негизинде толтурулат

Жаны	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Муқабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажыраган эмес. Барактары бар, жыртылбаган, беттеринде жазуу-сызуулар жок.
Канааттандырлыш	Муқабасы эскирген, бир аз чийилген, четтери жыртылган, окуу китеби негизги бөлүгүнөн бир аз ажыраган, пайдалануучу тарабынан канааттандырлыш даражада иретке келтирилген. Кээ бир беттерине сыйылган.
Канааттандырлыш эмес	Муқабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же таптакыр жок, канааттандырларсыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишсиз, чийип-боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтируүгө болбойт.